
Prestene

Johan Storm Munch
Johan Storm Munch

og

Paul Peter Wettergreen
Paul Peter Wettergreen

som veiryddere for
Den Evangelisk Lutherske Frikirke i Norge

Terje Solberg

Spesialavhandling i kirkehistorie ved Menighetsfakultetet 1981

Innholdsfortegnelse

Innholdsfortegnelse	3
1 Målsetting	4
2 Avgrensning	5
3 Kontekst	6
3.1 Lovgivning.....	6
3.2 Haugianere og brødrevenner.....	6
3.3 Vekkelsen ved Gustav Adolf Lammers	6
3.4 Vekkelsen ved Gisle Johnson	7
3.5 Kirkelig reformarbeid	7
3.6 Andreas Høyner	8
3.7 Påvirkning fra Sverige	9
3.8 Påvirkning fra Skottland. "To konger og to kongeriker".....	9
4 J. St. Munch og P. P. Wettergreen. Biografiske riss og utvikling av kirkesyn	11
4.1 Johan Storm Munch.....	11
4.1.1 Biografisk riss.....	11
4.1.2 Utvikling av kirkesyn og konsekvenser av dette	12
4.1.2.1 Tiden før omvendelsen	12
4.1.2.2 Fra omvendelse til embedsnedleggelse (-1875).....	14
4.1.2.3 Fra embedsnedleggelse til uttreden av statskirken (1875-1877).....	16
4.1.2.4 Virksomhet som fri predikant, inn i statskirken igjen (1877-1879).....	18
4.2 Paul Peter Wettergreen	21
4.2.1 Kort biografisk riss	21
4.2.2 Utvikling av kirkesyn og konsekvenser av dette	23
4.2.2.1 Tiden fram til embedsnedleggelsen (-1875).....	23
4.2.2.2 Fra embedsnedleggelse til uttreden av statskirken (1875-1877).....	24
4.2.2.3 Tida i Frikirken og uttredelsen av den (1877-1889).....	25
5 Forbindelseslinjer mellom Munch, Wettergreen og Frikirken	29
5.1 Før frikirke-dannelsen, uoffisielle kontakter (1875).....	29
5.2 Fra frie kirkelige foreninger til Frikirke. Munch og Wettergreens rolle (1875-1877)	30
5.2.1 Horten	30
5.2.2 Arendal	32
5.3 Fra frikirke-dannelsen til ca. 1890	35
6 Konklusjoner	38
6.1 Munch	38
6.2 Wettergreen.....	38
6.3 Frikirken	38
7 Litteratur	40
7.1 Utrykte kilder.....	40
7.2 Trykt litteratur.....	40
7.3 Forkortelser.....	41
Register	43

1 Målsetting

I et anhang til Johan Storm Munchs skrift "Mit Forhold til Statskirken og dens Embede. En Bekjendelse", skriver Paul Wettergreen blant annet: "Det er nemlig saare lidet skriftligt og endnu mindre mundligt, at Pastor Munch og jeg har confereret, men da vi begge to nødes til at foretage et og samme Skridt, er det jo saa rimeligt at Bevæggrundene maa være noget nær de samme"¹. Dette skritt er at "pastor Munch og jeg, hver for sig aldeles upaavirkede af hinanden, er blevet nødsaget til at ophøre med vor prestelige Virksomhet, og at dette uten vor Overenskomst kommer til at ske omtrent paa samme Tid"².

Dette er altså utgangspunktet. Oppgavens målsetting blir så å prøve å finne ut om Munch og Wettergreen var så aldeles upåvirket av hverandre, og hvilken påvirkning de seinere kom til å utøve på hverandre og på de kretser som kom til å bli utgangspunkt for frikirkedannelsen. Jeg vil videre prøve å finne ut på hvilke punkter de skilte lag, hvor det skjedde, hvilke konsekvenser dette fikk, og hvilke konsekvenser de sammen, og hver for seg, kom til å få for dannelsen og den videre utvikling av Den Evangelisk Lutherske Frikirke, heretter kalt Frikirken. Oppgavens mål blir altså først og fremst å peke på henholdsvis Munchs og Wettergreens utvikling, og deres stilling i forhold til Frikirken etter at bruddet med statskirken var et faktum, og ikke så mye på historiske årsaker og forutsetninger, selv om dette til en viss grad må trekkes inn.

¹ "Mit Forhold" s. 94.

² Ibid. s. 95.

2 Avgrensning

Noe av avgrensningen er gitt allerede ved oppgavens målsetting, linjer bakover vil således bare bli trukket i liten grad, og interessen konsentreres om det som ser ut til å ha hatt direkte konsekvenser for og innvirkning på frikirkedannelsen, og på Munch og Wettergreen. Når vi så kommer til hovedpunktene 4 og 5, finner jeg det hensiktsmessig å operere med noe forskjellige tidsrammer. For Munch (4.1) konsentreres interessen om tidsrommet 1866 - 1879, det vil si tida fra Munch kom til Horten som sogneprest til han igjen gikk inn i statskirken i 1879. For Wettergreen (4.2) blir det mest interessante tidsrom 1870 - 1889, det vil si tida fra Wettergreen kom tilbake til Norge fra sin misjonstid i Zululand til de siste begivenhetene i hans liv, som førte til brudd med Frikirken. Når det gjelder punkt 5, om forbindelseslinjer mellom Munch, Wettergreen og Frikirken, blir det mest aktuelle tidsrom fra 1875, da de første frie kirkelige foreninger ble dannet, til ca. 1890, da bruddet med Wettergreen var tilbakelagt, selv om forbindelseslinjer lenger tilbake i tida er interessante i den grad de lar seg spore. Fra og med 1875 konsentreres interessen dessuten geografisk om Horten og Arendal, både på grunn av tilgang på kildemateriale, og på grunn av disse steders særlige interesse i forholdet til Munch og Wettergreen. Kildematerialet vil forøvrig også ellers være årsak til en noe skeiv kvantitativ fordeling av stoffet, noe som særlig vil gi seg utslag i at Munch får en noe mer utførlig behandling enn Wettergreen.

3 Kontekst

Selv om oppgavens intensjon ikke er å trekke linjer bakover i tida, er det likevel nødvendig med et kort riss over enkelte av de faktorer som kom til å få betydning både for Munch, Wettergreen og frikirke-dannelsen.

3.1 Lovgivning

En nødvendig forutsetning for all norsk frikirkelighet var opphevelsen av konventikkelplakaten i 1842, og senere dissenterloven av 1845, resultatet av en prosess igangsatt ved Hans Nielsen Hauge og haugianerne, og senere påskyndet av en voksende demokratisk tankegang, med frihet som ideal, også religionsfrihet. Dette ble ytterligere aktualisert ved de nye trosretninger som etterhvert kom også til Norge, noe som altså ga som resultat en lov som gjorde det lovlig å gå ut av statskirken og danne frie menigheter og trossamfunn.

3.2 Haugianere og brødrevenner

Haugianerne kan vel ikke sies å ha øvet noen direkte innflytelse på frikirke-dannelsen, men enkelte trekk fra Hauges testamente kan likevel nevnes, nemlig skillet mellom de omvendte og de uomvendte, eldsteinstitusjonen, og menighetstukten, som var eldsteinstitusjonens ansvar. Selv om dette ikke er utviklet, finnes i det minste ansatser. Haugebevegelsens selvstendigjgjøring av lekfolket er også viktig.

Når det gjelder brødrevennene, er det også her vanskelig å spore noen direkte påvirkning, selv om vi vet at Wettergreen gjerne oppsøkte brødremenigheten i Kristiania, som da ble bestyrt av Møhne, under sin studietid. Men at den pietistiske fromhet som fantes der kom til å sette preg på frikirkelige kretser, er likevel utvilsomt. Også deres organisering i sosieteter kan vel ha satt spor.

3.3 Vekkelsen ved Gustav Adolf Lammers

Vekkelsen ved G. A. Lammers var preget av konsentrasjonen om kristenlivets alvor og av asketiske drag, impulser som Lammers vel hadde fra blant andre N. J. Holm, forstander for brødremenigheten i Kristiania i Lammers' studietid. Etterhvert førte dette alvor til at Lammers fikk problemer med deler av den kirkelige praksis, noe som førte til et brudd med statskirken i 1856, blant annet etter kontakt med svenske frikirkelige som Peter Fjellstedt og Oscar Ahnfeldt. I sin avskjedssøknad skriver han blant annet: *"Hele vår kirkes sammensetning og forfatning, samt forvaltningen av sakramentene i den, så vel som de kirkelige handlinger således som den påbyr dem, har forekommet meg uforenlig med sannhet og Guds ord"*³. I sin avskjedstale 22. juni tar han et krast oppgjør med statskirken, som han sier *"står for meg som et Babel"*⁴, og hvor han også tar til orde mot barnedåpen som *"et fordærvelig Misbrug"*⁵. Kort tid etter dette ble "Den frie apostolisk-christelige Menighed" dannet, og den fikk noen utbredelse ei tid, men denne frikirke-dannelsen ble dog av kort varighet, selv om enkelte

³ 75 år, s. 25.

⁴ Ibid. s. 26.

⁵ Aarflot, A.: "Norsk Kirkehistorie" II s. 478, Oslo 1971.

grupper lever videre i Det Norske Misjonsforbund, og også i Frikirken, om enn i noe mindre grad enn det hevdes av Ingulf Diesen⁶. Vi må vel dessuten anta at Lammers øvde en direkte innflytelse på enkelte av de frikirkelige, vi vet i alle fall at Wettergreen var til stede og hørte Lammers flere ganger under sin skoletid i Skien, også hans avskjedstale, og at dette gjorde strekt inntrykk.⁷

3.4 Vekkelsen ved Gisle Johnson

Gisle Johnson, som virket ved det teologiske fakultet i tida 1843 - 1894, kom til å øve sterk innflytelse på de teologiske studenter, og blant disse var både Munch - dog bare ei kort tid - og Wettergreen. I sin studietid i Leipzig fra 1845 kom Johnson i kontakt med en sterkt konfesjonell teologi, blant annet dansken G. A. Rudelbach, som var sterkt opptatt av kirkeordningsspørsmål, og et av hans skrifter⁸ er da også sitert i et seinere frikirkelig skrift.⁹ Også Søren Kierkegaard, med sin lidenskapelige motstand mot det offisielle statskirkevesen, kom til å få betydning for ham, og likeså Lammers, som han sto i brevveksling med i tida omkring 1850. Alt dette synes forenet i Johnsons predikantvirksomhet, som vel hadde et kirkelig og konfesjonelt preg, men dog ikke var uten syn for statskirkens svakheter. Han kunne til og med gå så langt som å si "*at han takket Gud for at han ikke var blitt prest*".¹⁰ Han, og mange med ham, så en fri kirke som et ønskemål, men en frikirke som umulig. Bladet "Luthersk Kirketidende", grunnlagt av Johnson i 1863, ble også et organ med en åpen og positiv holdning til de mange reformkrav som etter hvert kom opp. Like sterkt som hans forkynnelse preget hans elever, gjorde vel også hans personlige fromhet, preget av bot og alvor, vekt på bønn og en asketisk livsholdning.

3.5 Kirkelig reformarbeid

Under siste halvdel av 1800-tallet var det et spørsmål som ofte dukket opp, nemlig kirkens organisasjon og selvstendighet. Spørsmålet "Kan statskirken fyldestgjørende reformeres?" dukket stadig opp på lekmannsmøtene. Svaret på dette ble et betinget ja, man ville bli stående i statskirken, men arbeide for dens reform fra innsiden, blant annet gjennom Indremisjonen og Lutherstiftelsen, med sin begrunnelse - i alle fall fra begynnelsen - i den kirkelige nødstilstand. I 1859 ble det så nedsatt en kirkekommisjon som skulle komme med forslag til reformer. Det som særlig ble drøftet var konfirmasjonen, ekteskapslovgivning, skriftemål og nattverd. Dessuten ble det fremmet forslag om menighetsråd og medhjelpere og om kirkeforfatningen. Resultatet ble imidlertid magert, noe som førte til en sterk frivillig aktivitet fra 1870 for å oppnå noe av kommisjonens mål ad frivillig vei. Toppunktet i denne aktiviteten ble nådd ved det frivillige kirkelige landsmøte i 1873, der hovedsaken ble kirkens rett til å ordne opp i indre anliggender. De manglende konkrete resultater førte imidlertid til økt misnøye og gjæring i enkelte kretser, og noen av disse kom til å spille en rolle da tida var inne for frikirkedannelsen.

⁶ Diesen, I.: "Veiryddere", Oslo 1980, særlig s. 248-252.

⁷ 75 år, s. 463f.

⁸ Rudelbach, A. G.: "Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip o.s.v.". København 1849.

⁹ "Redegjørelsen", s.22f. Rudelbach kalles her "den lærde Ven af Frikirken".

¹⁰ 75 år, s. 22.

3.6 Andreas Høyer

En av dem som sto i det kirkelige reformarbeids sammenheng, og som mente at alle de fagre ord måtte få praktiske konsekvenser, var presten Andreas Høyer. Han gjennomførte tidlig sin egen skriftemålspraksis, med tale for "*skriftebørnene*" i kirken lørdag morgen, fulgt av privat skriftemål og absolusjon for hver enkelt nattverd gjest i sakristiet. Dette møtte motstand, men selv sa han at han knapt visste om noen prest i landskirken som slikt som han etterstrebet å holde kirkens forskrifter.¹¹ Denne ordning gjennomførte han med store personlige anstrengelser i alle de menigheter han betjente, og i 1867, da han midlertidig bestyrte Bakklandet soknekall i Trondheim, kom det til full konfrontasjon med de kirkelige øvrigheter. Særlig oppsikt vakte de prekenene han holdt på 19., 21. og 23. søndag etter trefoldighet, spesielt den siste, hvor både statskirke og massealtermgang fikk gjennomgå.¹² Striden med biskop Grimelund, som selv var reformvenn, men som likevel som embetsmann ikke kunne godta en slik opptreden, endte med at Høyer ble tvunget av biskopen til å bli fengselsprest,¹³ etter at en hektisk møteaktivitet ikke hadde ført fram.¹⁴

I 1872, etter endelig å ha funnet en utgiver, kom så Høyer med boka "*Kirkelige Vidnesbyrd*", som inneholdt prekenene fra Bakke kirke med bemerkninger til de mest omstridte. Det gjelder et anhang til prekenen 19. søndag etter trefoldighet, "*Min Stilling i Skriftemaalsagen*",¹⁵ og ei rekke anmerkninger til prekenen 23. søndag etter trefoldighet, som går over mer enn halvparten av bokas sidetall.¹⁶ Her finnes blant annet "*En almindelig kirkepolitisk Bekjendelse*" som tar opp kirkeforfatningsproblemer og stat-kirkeproblemet. Denne boka satte et sterkt preg på "*Redegjørelsen*" fra Arendalsvennene i 1877.¹⁷ Presten Th. C. Bernhoft kaller den en "*anderledes vidløftig og opplysende Redegjørelse*" enn skriftene av Munch (og Wettergreen) fra 1875".¹⁸

I forordet til sin kirkepolitiske bekjennelse¹⁹ risser Høyer opp sine anliggender. Bekjennelsen er delt i ti punkter, nemlig: "1) om Kirkeforfatningens Begreb, dens Betydning, Formaal og Principer, 2) om Kirkens og Kirkeregimentets Begreb, 3) om Statens og Øvrighedens Begreb, 4) om Kirkens og Statens rette innbyrdes Forhold, 5) om Statskirkens og det statskirkelige Fyrsteepiskopats Begreb og Væsen, 6) om de lutherske Reformatorers Forhold til Fyrsteepiskopatet, 7) om Fyrsteepiskopatets Udvikling i den lutherske kirke og om den scholastiske Theologies falske Forsvar for Statskirken, 8) om den norske Statskirke, 9) om de lutherske Reformatorers evangeliske episkopal-synodale Forfatningsmaal, og 10) om en evangelisk-luthersk synodal-episkopal Kirkeforfatnings Gjennemførelse hos os", samt et "*Slutningsord om vort Forfatningsarbeide*". Høyer tilskriver forfatningen betydning for kirkens trivsel,²⁰ med det formål å "*ordne den Virksomhed, hvortil Kirken af Gud er kaldet*",²¹ nemlig hovedsakelig nådemiddelforvaltningen. Han understreker at forfatningsformer består "*jure humano*",²² men de kan aldri komme i strid med "*Kirkens guddomelige Kald*"²³. Som

¹¹ Høyer, A.: "*Kirkelige Vidnesbyrd*", Forord, s. VIII, Molde 1872.

¹² Ibid. s. 171: "Paa 23.de Søndag efter Trefoldighed 1867".

¹³ Gulbrandsen, Birger: "*Nattverden i Norsk Kirkeliv*" s. 251. Oslo 1948.

¹⁴ Ibid. s. 250-251, jfr. LK 10, 1868, s. 402ff.

¹⁵ Høyer, A. s. 64-115: Anhang til prekenen 19. s. etter Trefoldighet angående Høyers skriftemålspraksis.

¹⁶ Ibid. s. 192-445: Preken på 23. s. etter Trefoldighet med anmerkninger samt "*En almindelig kirkepolitisk Bekjendelse*" s. 316-445.

¹⁷ "*Redegjørelsen*", s. 13, 23, 26, 34-35.

¹⁸ "*Kirkelig Kalender for Norge*", 1876, s.273.

¹⁹ Høyer, A. s. 316f.

²⁰ Ibid. s. 318.

²¹ Ibid. s. 319.

²² Ibid. s. 320.

²³ Ibid. s. 320.

forfatningsnorm settes Guds ord forstått i overensstemmelse med de lutherske bekjennesskrifter, her må grunnsetningene finnes.²⁴ Blant disse grunnsetninger er også at kirken er fri, at det er nødvendig at *"Menigheden beholde Magten til at kalde, vælge og indvie Kirketjenere. Og denne Magt er en gave, som ret egentlig er Kirken given af Gud, og som ingen menneskelig Magt kan fratage Kirken"*.²⁵ Ut fra dette avvises statskirken, fordi den *"umuliggjør en gjennomført Kirketugt og krænker saaledes Kirkens hellighed ---. Den sammenblander Kirke og Stat, Kirkens formaal og Interesser med Statens, altsaa ogsaa geistlig og verdslig Magt, som altsammen ifølge Guds Ord og vor Kirkes Bekjendelse skulde holdes ud fra hinanden. Den strider saaledes mod Guds Ord og mod vor Kirkes Bekjendelse, og er et Brud med den lutherske Reformation"*.²⁶ Dessuten: *"Endelig er Statskirken ogsaa en Krænkelse eller Fordunkling af Christi Kongedømme (jfr. Matth. 22,21 og Joh. 18,36)"*.²⁷ Når så spørsmålet om forfatningsform melder seg, kommer ikke Høyer med noe endelig svar, men antyder at reformatorenes forfatningsmål var episkopal-synodalt.²⁸ Han understreker imidlertid at *"Ethvert Forfatningsarbeide bør være historisk, ikke idealistisk"*,²⁹ utgangspunktet må altså finnes i den eksisterende statskirkeordning. Sin egen løsning, en gradvis reform innenfra med det mest presserende såsom opphevelse av konfirmasjonstvang, religionsfrihet for embetsmenn o.s.v. først, med fullt skille mellom kirke og stat som endelig mål, skisserer han på side 435ff. Sognebåndenes løsning er her ingen farbar vei, det vil bare føre til forvirring og kirkens destruksjon og desorganisasjon.

3.7 Påvirkning fra Sverige

Også i Sverige var det bevegelser i gang i kristenfolket, til dels av mer separatistiske karakter enn i Norge. Påvirkningen derfra bredte seg også hit. Særlig viktig var den rosenianske vekkelsen. Carl Olof Rosenius, svensk fripredikant med vekt på evangeliets frigjørende kraft, fikk stor innflytelse blant lekfolket gjennom bladet "Pietisten", som også delvis ble oversatt til norsk, gjennom Olaus Nielsens "Kirkelig Tidende" og senere gjennom månedsskriftet "Budbæreren" (1858-1871). Rosenius besøkte også Norge selv, og ble blant annet hørt av Wettergreen.³⁰ Sammen med ham virket også sangeren Oscar Ahnfeldt, som besøkte Norge flere ganger. Også gjennom andaktsbøker fikk svenskene utbredelse i Norge. Særlig kan nevnes Retzius, Linderoth, Nohrborg og Schartau, og P. Fjellsteds bibelkommentarer.

3.8 Påvirkning fra Skottland. "To konger og to kongeriker".

Også fra Skottland kom sterke impulser i frikirkelig retning, nemlig fra den skotske presbyterianske kirkes frihetskamp som ble kjent i Norge særlig gjennom J. H. Merle d'Aubignes bok "To Konger og to Kongeriker", oversatt til norsk av presten C. M. Eckhoff i 1873, selv om denne bokas betydning på enkelte hold vel har vært noe overdrevet.³¹ Denne påvirkningen bringer enkelte reformerte drag inn i debatten. Det spørsmål som særlig

²⁴ Ibid. s. 322f. Her siteres Rudelbach: "Det er kun Udflugter eller ialdfald bitter Misforstaaelse, naar man vil foregive, at nogle egentlige Grundsætninger for Kirkeforfatningen findes slet ikke i Det Nye Testamente".

²⁵ Ibid. s. 333.

²⁶ Ibid. s. 373f.

²⁷ Ibid. s. 375.

²⁸ Ibid. s. 411ff: avsnitt 9.

²⁹ Ibid. s. 434.

³⁰ 75 år, s. 464.

³¹ Aarflot s. 491: Boka virket "som litt av en ideologisk grunnbok for frikirkebevegelsen".

aksentueres, er Kristus som kirkens Herre, og om han kan være dette i en statskirke. Dette blir gjenstand for en rekke artikler i LK fra høsten 1875³² og utover i 1876,³³ hvor LK redaksjonelt meget sterkt hevder at kirkeforfatningsspørsmål er et hensiktsmessighetsspørsmål, og intet lærespørsmål. Hovedinteressen konsentreres om forståelsen av CA XXVIII, som behandles i en egen redaksjonsartikkel.³⁴ Dette er dog forårsaket også av debatten med Munch etter hans embedsnedleggelse, samt en sak angående presten i Haaland og et andragende fra ti stavangerske prester om absolusjonens atskillelse fra nattverden. LK's redaksjon ser imidlertid klare forbindelseslinjer mellom alle disse sakene, og her ser den vel riktig. I alle fall bidrar alle disse saker til å konsentrere interessen om kirkeordningsspørsmål.

Også "Redegjørelsen" inneholder adskillige spor fra "To Konger og to Kongeriker",³⁵ selv om de her har fått en "luthersk dreining", vel påvirket av især Rudelbach, som tydeligvis har blitt lest grundig, men også av Høyer og av forfatterens eget arbeid med Bibel og Bekjennelse.

³² LK's redaksjon blir overtatt av Heuch og Bugge i 1875.

³³ LK, 3. rekke, 1. 1875 s. 148ff, 168ff, 182ff, 236ff, 261ff, 376ff, 395ff, 407ff og 421ff. 3. rekke 2. 1876, s. 9ff, 24ff, 102ff, 121ff, 186ff, 196ff, 367ff, 383ff, 400ff og 409ff. 3. rekke 3. 1876, s. 163ff, 185ff, 198ff, 213ff og 231ff.

³⁴ LK, 3. rekke, 2. 1876 s. 102ff og 121ff: "Augsburgerbekjendelsens 28'de Artikels Stilling til Spørgsmaalet om Kirkens Forhold til Staten", I og II.

³⁵ "Redegjørelsen" s. 26-29.

4 J. St. Munch og P. P. Wettergreen. Biografiske riss og utvikling av kirkesyn.

4.1 Johan Storm Munch

4.1.1 Biografisk riss

Johan Storm Munch ble født i Kristiansand 21/10 1827 som sønn av biskopen med samme navn. Etter farens død flyttet familien til Kristiania i 1832, hvor Munch studerte teologi fra 1845 til 1852 under lærerne Dietrichsen, Keyser, Kaurin, Caspari og Johnson. Påvirkningen fra Johnsen må imidlertid ikke overdrives. Johnson begynte ved det teologiske fakultet først i 1849. Etter avlagt embetseksamen virket Munch et par år som privatlærer, og deretter dro han til Amerika som prest for norsk-lutherske menigheter i Wisconsin fra 1855 til 1859. Da han kom hjem i 1860 ble han stiftskapellan i Kristiania og prest ved Botsfengselet, ved siden av at han i årene 1863-1867 også underviste ved Aars og Voss skole. I 1866 ble han sogneprest på Horten og garnisonsprest ved Karl Johans vern. Munch var tidlig opptatt av reformbevegelsens krav og deltok på flere lekmannsmøter og kirkelige møter om tidens aktuelle spørsmål, men omkring 1870 trakk han seg tilbake fra all denne aktivitet, ikke på grunn av manglende interesse, men på grunn av en personlig krise. Han trakk seg dog ikke helt tilbake, i 1871 stiftet han Indremisjonsforening på Horten.³⁶ Om sin personlige krise skriver han i tredje delen av skriftet "Mit Forhold til Statskirken og dens Embede". Her sier han at han på denne tida ikke hadde opplevd "*den sande Helbredelse ved Jesu blod*",³⁷ men han opplevde en personlig omvendelse etter at Herren hadde vakt ham til "*en dybere Syndserkjennelse, altsom jeg førtes ind i Embedets Alvor*".³⁸ Han sier selv at Hofackers prekener³⁹ øvet sterk innflytelse på ham. Gjennombruddet kom i Israel⁴⁰ under et tokt med et krigsskip der han var med som skipsprest. I en periode etter dette hadde han mer enn nok med sitt eget Gudsliv, og tapte interessen for kirkereformer.⁴¹ Men etterhvert førte hans alvorlige kristendom til sterke konflikter, særlig med presteeden, men som følge av det også med store deler av den kirkelige praksis, særlig tvangen ved konfirmasjon og nattverd, noe som til slutt førte til avskjed fra embetet i 1875. Etter denne tida, hvor han hadde ganske mye kontakt med frikirkelige kretser, flyttet han til Kristiania, hvor han virket som fri evangelist, først innenfor statskirken, men etter at biskop Essendrop nektet ham adgang til prekestolene, gikk han ut av denne. I Kristiania stiftet han "Unge Mænds Kristelige Forening" i 1876, og fra 1877 til 1879 utga han bladet "Vidnet", et organ for fri menighetsdannelse. De frikirkelige regnet han som

³⁶ Baggethun R.: "Horten, ferjestedet som ble marinestasjon og by" s. 243. Horten 1960.

³⁷ "Mit Forhold" s. 26.

³⁸ Ibid. s. 28.

³⁹ Hofacker, Ludwig: "Prædikener". Christiansand 1857. Jfr. "die Religion in Geschichte und Gegenwart" bd. 3, 3. oppl.

⁴⁰ "Mit Forhold" s. 30: "I Betlehems Grotte fik jeg Naade til at bede om, at Jesus saaledes maatte fødes i mit Hjerte, som han var født i Grotten, - og i Getsemane lagde min Synd sig tungt paa mig, min Egenkjærlighed og store Utaknemmelighed mod Frelseren bragte mig til at søge hen i Enrum og græde ud over mit Hjertes Tilstand. "Men de som saa med Graad, skulde høste med Frydesang" og jeg fik ogsaa Naade til at erfare det, om end først gennem fortsatte indre Kampe og Trængsler, thi det er ikke let for en Prest at blive omvendt!".

⁴¹ Ibid. s. 30: "Men i denne min Omvældelsestid fik jeg ikke Lov at tænke synderligt paa Kirke-Reformer, jeg havde saa fuldstændig nok med Hjertereformen, at jeg tabte Interesse for alle disse Forfatningsspørgsmaal og Forfatningsplaner."

sin mann, han hadde deltatt på Havstadmøtet, et stort lekmannsmøte i Arendal 7-8/8 1876 som drøftet kirkeordnings spørsmål (heretter kalt Havstadmøtet), og også vært to turer i Skottland sammen med Wettergreen, hvor de blant annet hadde studert presbyteriansk kirkeforfatning, men etter å ha sagt nei til flere forstanderkall, gikk han inn i statskirken igjen i 1879 og advarte mot forhastet uttredelse og kirkestiftelse. Etter dette virket han som fri evangelist i statskirken fram til sin død 11/8 1908.

4.1.2 Utvikling av kirkesyn og konsekvenser av dette

4.1.2.1 Tiden før omvendelsen

Munch betrakter seg selv i denne tiden som uomvendt, men har likevel fra første stund problemer med deler av den kirkelige praksis. En av de tingene han særlig reagerte på, var den manglende mulighet for kirketukt ved nattverden. Dette ser vi allerede i den tida Munch var fengselsprest på Botsfengselet. Ved en reform i 1846 var det nemlig gitt prestene der en mulighet for å nekte å meddele fangene absolusjon og nattverd dersom de var sikre på at fangene ville *"tage det hellige forfængelig, selv til Dom"*.⁴² Denne mulighet ble benyttet av Munch.⁴³ Lars Skrefsrud, som kommuniserte i Botsfengselet tre ganger i 1859 og fire ganger i 1860, tok ikke del i de tre alterganger som ble holdt i 1861 før han ble løslatt.⁴⁴ Årsaken er usikker, men det er sannsynlig at Munch nektet ham adgang, muligens for en ubetydelig disiplinær forseelse.⁴⁵

At Munch allerede i tiden før omvendelsen kom med ansatser som kom til å bli utviklet senere, er helt tydelig i et foredrag ved det kirkelige møte i Larvik i 1869, referert i LK under tittelen "Vor Kirkes Stilling".⁴⁶ Utviklingen går ikke på de konkrete saker, som stort sett er de samme hele tida, men på grunnlaget sakene tas opp på. I 1869 står sakene selv i sentrum, senere er det Munchs personlige forhold som prest som blir det sentrale, og de konkrete saker blir problematiske ut fra dette.

Foredraget "Vor Kirkes Stilling" åpner med en understrekning av at Kristi kirke først og fremst er et usynlig samfunn, i følge de lutherske bekjennelsesskrifter, men at den dog har en synlig fremtredelsesform. Denne synlige kirke er *"ligesaa lidt, som den usynlige, en Samling av christnede Individier uden indbyrdes Forening"*,⁴⁷ og den er heller ikke *"en verdslig Institution, der kan gaa ind under de samme Love, som gjælder for de verdslige Samfund og Foreninger, men at ligesom dens Aand, Den Hellig-Aand, er en anden end denne Verdens Aand, saaledes falde de Love, hvorefter den styres, heller ikke sammen med de Love der gjælder for de Samfund, hvis Virksomheds Maal ligger indenfor Grændserne af det Timelige"*.⁴⁸ Dette fordrer at kirken må ha frihet, som fremtrer i tre hovedformer: *"som Frihed til at være i Verden som synligt Samfund og under denne sin jordiske Tilværelse indrette sig efter de for den som et aandelig Samfund gjældende Love, som Frihed til at bekjende Christum, og som Frihed til at udskille fra sig dem, som det ikke kan vedkjende sig som sine Lemmer"*.⁴⁹ Munchs svar på hvilken forfatning som best fremmer kirkens frihet, er *"som Frikirke, uafhængig i sin Bestaaen af det verdslige Samfund, som vi kalde Staten"*.⁵⁰ Det må

⁴² Gulbrandsen s. 191.

⁴³ "Mit Forhold" s. 54.

⁴⁴ Breda, O. C. i artikkelen "Lars Skrefsrud i Botsfængselet" i *Norvegia Sacra* 1923, s. 206.

⁴⁵ Gulbrandsen s. 191, jfr. *Norvegia Sacra* 1923, s. 207.

⁴⁶ LK, ny rekke, 1, 1869, s. 163: "Vor Kirkes Stilling".

⁴⁷ Ibid. s. 164.

⁴⁸ Ibid. s. 164.

⁴⁹ Ibid. s. 165, sitatet er fra en artikkel av Grimelund, "Om vore kirkelige Spørgsmaal" i *Theologisk Tidsskrift* III.

⁵⁰ Ibid. s. 165.

aldri skje at staten betrakter "*sig og Kirken som Eet*",⁵¹ dette er utålelig uansett hvor kristen en stat måtte være. Vår norske statskirke betegnes av Munch som "*en Statsinstitution*",⁵² som mangler enhver garanti for at dens anliggender skjøttes i overensstemmelse med dens interesser. Det som tross alt gjør det forsvarlig å bli stående i statskirken, er at staten ennå ikke har misbrukt sin makt i vesentlig grad, samt kirkens folkeoppdragende evne, som den best kan skjøtte som statskirke.

Munch nevner så tre vesentlige faktorer for det synlige kirkesamfunns trivsel, nemlig "*Lokalmenigheden, Embedet og Kirkeregimentet*".⁵³ Dette står det dårlig til med. Munch sier: "*vi have ikke Menigheder uden i Navnet, vi have kun borgerlige kommuner ---- hvor Katholiker, Methodister, Baptister o.s.v. ere stemmeberettigede og altsaa have Stemme i den Norske Kirkes Anliggender*".⁵⁴ Menigheten er dessuten fratatt all myndighet "*med Hensyn til Beskikkelsen af Ordets Tjenere*".⁵⁵ Som en følge av dette kommer selve grunnondet, at all menighetsbevissthet er borte. Dette fører på den ene side til at kristendommen privatiseres, og på den annen side til dannelse av foreninger, som er ødeleggende for menighetens livskraft. Embedet er løsrevet fra menigheten. Prestene presses som statlige embetsmenn dessuten stadig inn i konflikter i f. eks. forholdet til ekteskapslovgivning, konfirmasjonslovgivning og fattiglovgivning, og dette blir ekstra ille ved at presten "*ved Ed er bunden til en Kirkelov, hvoraf en ikke saa liden Deel (især angaaende Kultus og Menighedstukt) dels er gaaen af bruk, dels er ubrugelig, fordi den er utidsmæssig*".⁵⁶ Også med hensyn til kirkeregimentet er det iøynefallende misforhold, fordi "*den lovgivende Myndighed er ganske og aldeles i Statens haand*",⁵⁷ en stat hvor også vantro og dissenterer er borgere og som sådanne kan være med å gi lover for kirkens indre liv.

Munch konkluderer med at kirken på langt nær har den nødvendige frihet, den må "*meget mere kun betragtes som en Statsinstitution, et Departement under Staten*".⁵⁸ Dette er alvorlig, for "*her er ikke blot Spørgsmaal om denne eller hin Forfatning; dette er et sekundært Spørgsmaal, der ved en Misforstaaelse er stillet i Forgrunden. Nei, her er Spørgsmaalet om at være eller ikke være*".⁵⁹ Munch vil likevel ikke anbefale uttredelse nå, for det første fordi det krever et enig og sant kirkefolk for å unngå kirkesplittelse, for det andre har kirken tross alt enda rent ord og sakrament. Dessuten er ikke poenget oppløsning av statskirken, men at "*Den norske Kirke maa have Frihed i sin Forening med Staten*".⁶⁰

Munchs hovedanliggende i dette foredraget er altså å peke på at kirken selv må ha bestemmelsesrett i indre anliggender. Dette kan aldri gjennomføres ved stortingsvedtatte reformer, fordi kirken aldri kan akseptere Stortingets rett til dette, selv om de vedtatte lover er aldri så gode. Verdt å merke seg er den tilbaketrunkne plass presteleden har i dette foredraget, noe som viser at det virkelig skjer noe i det som Munch kaller sin omvendelse. Etter denne blir det ikke lenger det prinsipielt uholdbare ved statskirkeordningen som blir hovedsaken, men Munchs personlige forhold til den ed han har avlagt. At eden allerede er nevnt her, viser imidlertid at Munchs omvendelse ikke betyr et totalt brudd med fortida, men en ny aksentuering og grunngeving, og en skjerping av spørsmålene.

51 Ibid. s. 166.

52 Ibid. s. 167.

53 Ibid. s. 168.

54 Ibid. s. 168.

55 Ibid. s. 168.

56 Ibid. s. 169.

57 Ibid. s. 169.

58 Ibid. s. 170.

59 Ibid. s. 170.

60 Ibid. s. 171.

4.1.2.2 Fra omvendelse til embedsnedleggelse (-1875)

I denne tida skjer som sagt en skjerping av den konflikt Munch har stått i til deler av den kirkelige praksis, særlig som en konsekvens av hans oppfatning av presteeden. Allerede før omvendelsen hadde han trukket seg tilbake fra det kirkelige reformarbeidet, som han hadde mistet troen på.⁶¹ Etter sin omvendelse følte han seg sterkere enn før forpliktet på den ed han hadde svoret, og da særlig den delen som angikk den kirkelige disiplin, nemlig: *"for det andet lover jeg, at jeg med største Flid vil bestræbe mig for at den himmelske lære, som indeholdes i de profetiske og apostoliske Skrifter og i Den norske Kirkes symbolske Bøger med Trofasthed bibringes Tilhørerne, at Sacramentene med Sømmelighed og Andagt forvaltes efter den af Christus foreskrevne Regel, at den kirkelige Orden og Tugt hævdes, at den katechetiske Undervisning med Iver drives, at de i Kirken antagne Ceremonier iagttages, og at intet sker mod de kirkelige Anordninger"*.⁶² Dette må ikke forstås rent formalistisk, han sier også at han har sammenholdt disse krav med Guds ord og funnet dem overensstemmende med det, derfor kan de ikke foreldes eller miste sin gyldighet. Som en konsekvens av dette innfører han en nattverdpraksis som han mente stemte bedre overens med den kirkelige lovgivning enn den som hadde hevd i kirken. Den ligner på mange måter den praksis Høyer hadde innført i de menigheter han hadde betjent,⁶³ og grunngevingen er også mye av den samme. Også Høyer trekker fram blant annet presteeden som noe av det som umuliggjorde den bestående skriftemålspraksis.⁶⁴ Munchs praksis og grunngevingen for denne finnes i skriftet "Om Skriftemaalet, navnlig i Forbindelse med Nadveren", som er et utvidet referat av et foredrag holdt på Horten bedehus i anledning innførelsen av Munchs skriftemålsordning. Han går her ut fra Kirkeritualet av 1685, hvor det i kap. 4 heter *"at de som vilde bruge det hellige Nadverens Sacramente skulde enten Dagen tilforn eller samme Dag før Predikenen, om det for vigtige Aarsager ikke kan ske Dagen tilforn, indstille sig for Præsten i Skriftestolen, bekjende deres Synder for ham og bede om Afløsning"*.⁶⁵ Dette stadfestes i Kristian IV's norske lov av 1687, 2. bok, kap. 5 art. 10: *"Præstene skulde ingen annamme til Nadverens Sacraments Delagtighed, med mindre de sig tilforn for Præsten have beteet, skriftet og annammet Afløsning"*, og art. 16: *"Ingen skal med Haandspaalæggelse af Presten afløses, uden at han af et angerfuldt Hjerte begjærer sine Synders Forladelse, og skal den som skrifter, i Almindelighed bekjende sine Synder for Præsten, --- men alle Synders Opregnelse eller hver især udleveres her ikke"*,⁶⁶ og innskjerpes i Ref. 21. Nov. 1738: *"Præstene overalt i Norge skulde skrifte Confitenterne (Bekjenderne) Dagen forud"*.⁶⁷ Dette nødvendiggjør at presten må få en liste over de som vil kommunisere *"det seneste 2 Dage før Skriftemaal"*.⁶⁸ Ut fra dette, og fra de lutherske bekjennesskrifters utsagn om skriftemål og nattverd, innfører Munch en ordning der de som vil betjenes av ham med nattverd samles til kommuniensprøve på bedehuset lørdagskvelden. Der holdes en kateketisk samtale, og deretter leser Munch opp den alminnelige syndsbejennelse, som istemmes med et lydelig ja av de tilstedeværende. Derpå følger, for dem som ønsker det, privat skriftesamtale med Munch.⁶⁹

⁶¹ "Mit Forhold" s. 27: "Jeg var med i mange kirkelige Møder, var snart fuld av Haab, snart skuffet, bevægedes hid og did af det kirkelige Reform-Veir, troede snart, at Kirkekommisionens Virksomhed skulde føre os et Stykke frem, snart at vor Statskirkes lærde og formaende Mænd vilde gribe sig an og lade det komme til Handling, men Tiden gik, Aar lagde sig til Aar, og vore Reformmøder endte - med Fester hvor vi sagde hverandre smukke Ting, og saa gik fra hverandre for paany at tage Aaget paa Nakken."

⁶² Ibid s. 34.

⁶³ Høyer, s. 64ff: "Min Stilling i Skriftemaalsagen", særlig s. 90ff.

⁶⁴ Ibid. s. 82f.

⁶⁵ Munch, J. S.: "Om Skriftemaalet, navnlig i Forbindelse med Nadveren", s. 16. Horten 1875.

⁶⁶ Ibid. s. 17.

⁶⁷ Ibid. s. 17.

⁶⁸ Ibid. s. 17.

⁶⁹ "Mit Forhold" s. 59: Bilag 1.

Nattverden blir altså det sted der både Munch og Høyer får størst problemer med den kirketukt de mente seg forpliktet på av sin presteed. For Munch er presteedens forpliktelse så sterk at han må gjennomføre den tvungne forbindelse mellom absolusjon og nattverd selv om han egentlig ser dette som uheldig.⁷⁰ Dette blir da også den utløsende årsak til hans avskjed som prest i 1875. Han får ikke medhold av sine kirkelige foresatte for den skriftemålsordning han praktiserer, og heller ikke for et par andre forsøk på å øve kirketukt i forbindelse med ektevielse og kunnskapsprøve.⁷¹ De kirkelige myndigheter erklærer nemlig at "*adskillige i ikke udtrykkelig ophævede Love og Anordninger indeholdende Bud ere antikviterede*",⁷² og mener med dette å fritta Munch for overholdelsen av visse forskrifter. men dette holder ikke for Munch. Han står steilt på at den ed han har avlagt virkelig forplikter ham på alt det eden inneholder, og ikke bare på den til enhver tid gjeldende praksis. Hans svar blir å knytte eden og embedet nøye sammen, så nøye at han sier at han faktisk er løst fra sitt embede når han ikke lenger kan holde sin ed.⁷³ Han betrakter det nærmest som en salighetssak å overholde sin presteed,⁷⁴ og når muligheten til dette tas fra ham blir den eneste mulige konsekvens å søke avskjed.

Dette er det sentrale for Munch i 1875, men det kan likevel være interessant å peke på trekk som utvikles videre senere. Munch ser den danske løsning, med sognebåndsløsning og frie menigheter innenfor folkekirkens ramme. som en måte å ordne forholdet mellom kirke og stat.⁷⁵ Dette er en sikkerhetsventil som vil hindre at kirken sprenge, men denne ventilen mangler i Norge. Dissenterloven med dens muligheter er intet alternativ, for om man stiller seg under den, så fører det til at man "*lider borgerlig Uret. Vor Dissenterlov er en Skam for et oplyst Folk og for vor Tid, i det den stiller de fra Statskirken Udtraadte i en borgerlig Skammekrog*".⁷⁶ Denne urett gjelder ikke bare overfor de alvorlige kristne som ser statskirken som et fengsel, men også overfor folket som helhet, for ifølge dissenterloven er det "*som om alle Mennesker vare Christne, og som om det at være en god norsk Borger var det samme som at være en god Luthersk Christen; det er ogsaa mod den ethvert tænkende og oplyst Menneske givne Ret til aandelig Selvbestemmelse den støder an*".⁷⁷ Munch kommer altså allerede her med ansatser som senere utvikles til å bli viktige, nemlig om frie valgmenigheter og om dissenterlovens utilstrekkelighet.

Viktig er også begrunnelsen for en fri kirke, som hentes fra skrift og bekjennelse,⁷⁸ noe som viser Munchs konfesjonelle bevissthet. Det er da også fra reformatorene han henter mange av sine argumenter mot den statskirkelige tvangskristendom, for "*de vare faktisk frikirkelige*".⁷⁹ Også dette er imidlertid foreløpig uutviklet og brukes egentlig ikke som annet enn historisk bakgrunnsmateriale i et kort riss over statskirkesystemets framvekst.

⁷⁰ Ibid. s. 53: "Jeg har gjentagne Gange ytret, og maa stærkt fremhæve, at jeg er imod den tvungne Absolution og som følge deraf den tvungne Bekjendelse, men naar vor Lov og Rituale faktisk kræver...".

⁷¹ Ibid. s. 59ff: Bilagene.

⁷² Ibid. s. 47, jfr. s. 83: Bilag 1.

⁷³ Ibid. s. 42, jfr s. 40: "Du skal ikke forlade dit Embede før Embedet forlader dig, idet du løses derfra".

⁷⁴ Ibid. s. 34: "Det blev mig mere og mere klart, at det ligefrem var en Salighedssak at holde min Ed...".

⁷⁵ Ibid. s. 13.

⁷⁶ Ibid. s. 14.

⁷⁷ Ibid. s. 14.

⁷⁸ Ibid. s. 8-11.

⁷⁹ Ibid. s. 11.

4.1.2.3 Fra embedsnedleggelse til uttreden av statskirken (1875-1877)

Fra denne tida har vi to viktige artikler av Munch, nemlig "Apologi mod Apologi",⁸⁰ som er en del av en debatt mellom Munch og LK's redaksjon, og "Hvorfor er jeg udstødt af Synagogen?",⁸¹ en artikkel som grunngir Munchs uttreden av statskirken.

"Apologi mod Apologi" er et svar på en redaksjonell artikkel i LK,⁸² som igjen er et innlegg mot Munchs skrift "Mit Forhold", som betraktes som en fare for statskirken, og kirkeordninger i det hele, som hensiktsmessighetsspørsmål,⁸³ og Munch beskyldes for reformert tankegang. Videre angripes Munchs forståelse av presteeden, den svergende er nemlig i følge LK's redaksjon bare forpliktet på den gjengse forståelse av en ed.⁸⁴ Det bemerkes videre at heller ikke Munchs skriftemålspraksis er i henhold til kirkelig lovgivning.⁸⁵ På enkelte punkter får dog Munch støtte, særlig angående embetsmenn religionstvang, tvungen konfirmasjon, mangel på kirkelig lovgivningsmakt og vanskeligheter med utøvelse av kirketukt, men redaksjonen setter her sin lit til regjeringen.⁸⁶ Munchs forslag om løsning av sognebånd og frie valgmenigheter avvises, med noe av den samme grunngeving som Høyer hadde.⁸⁷

Munch svarer, og avviser påstanden om at kirkeforfatningsspørsmål bare er et hensiktsmessighetsspørsmål. Han skriver: *"Det har været den saakaldte scholastiske Theologies (den formelle Scholetheologies) Synd indenfor den lutherske Kirkeafdeling, at den tvertimot Luther og Augsb. Konfessionslære har søgt opretholde det Princip, at Spørgsmaalet om Kirkens Forhold til Staten er et blot formelt Forfatningsspørgsmaal"*,⁸⁸ og: *"Forholdet mellem Kirke og Stat er et Lærespørgsmaal, thi det gjelder læren om Kristi kongelige Embede. Hvor Talen er om biskopelig eller presbyterial, synodal eller kongregational Ordning, der staa vi ligeoverfor et blot Forfatningsspørgsmaal, men ikke hvor det gjelder Spørgsmaalet om, hvorvidt Kristus skal være den synlige Kirkes Konge, eller om han skal afsættes som saadan og overgive Magten til en jordisk Konge eller Folkeforsamling"*.⁸⁹ Her kan vi spore påvirkning fra Skottland og den skotske kirkekamp, og særlig fra boka "To Konger og to Kongeriger". Munch prøver imidlertid å vise at læren om to konger og to kongeriker ikke er uluthersk, selv om, som han sier: *"Selv om den var uluthersk, fik det naturligvis ikke hjælpe, naar den er skriftmæssig"*.⁹⁰ Men uluthersk er den ikke, og til støtte for dette henviser Munch til både CA XVIII og til apologien til Art. XVI,⁹¹ samt til uttalelser fra både Luther og øvrige reformatorer, blant annet fra fortalen til visitasjonsanordningen.⁹² Det står for Munch om toregimentslæren. Rett nok er rent ord rett sakrament vesentlige kjennetegn på en sann menighet, men *"dette Kjændemærke kan ikke komme til sin Ræt --- hvor Menigheden --- ikke har nogen Existensform"*,⁹³ hvilket den ikke har så lenge en statsborger og en kristen er det samme. Rene menigheter er her tydeligvis et ideal, men han avgrenser seg dog fra donatisme i det han innrømmer at det er umulig å hindre hyklere og onde fra å trenge seg inn også i en frikirke. Hovedpoenget er dog at den konstitusjonelle stat

⁸⁰ LK 3. rekke, 1, 1875, s. 309ff, 333ff, 341ff og 357ff.

⁸¹ Dagbladet 2/6 1877.

⁸² LK 3. rekke, 1, 1875, s. 148ff, 168ff og 182ff.

⁸³ Ibid. s. 152: "Spørgsmaalet om kirkelige Forfatningsformer er ingenlunde et Lærespørgsmaal, men et Hensigtsmæssighetsspørgsmaal", jfr. s. 168.

⁸⁴ Ibid. s. 184ff.

⁸⁵ Ibid. s. 188f.

⁸⁶ Ibid. s. 172, 175-176, 189f.

⁸⁷ Ibid. s. 170, jfr. Høyer s. 435ff.

⁸⁸ Ibid. s. 341.

⁸⁹ Ibid. s. 342.

⁹⁰ Ibid. s. 342.

⁹¹ Ibid. s. 343.

⁹² Ibid. s. 343ff.

⁹³ Ibid. s. 345.

må nektes enhver kirkelig myndighet, selv om stat og kirke godt kan stå i et ordnet forhold, *"thi Staten trænger Kirken, men ikke Kirken i samme Grad Staten"*.⁹⁴ Om staten opprettholder sitt grep om kirken, blir derfor uttredelse den eneste mulighet, og *"En saadan Udtrædelse er just en Indtrædelse i den sande Lutherske Kirke"*.⁹⁵

Forholdet mellom kirkens ordninger og læren utdypes altså nå, provosert fram av debatten med LK's redaksjon. Men det er stadig forholdet til presteeden som er hovedsaken for Munch, og dette blir nøkkelen til forståelsen av hele hans handlemåte. *"Forstaar man mit Forhold til Eden, saa forstaar man min hele Stilling"*,⁹⁶ sier Munch. Her ligger problemets kjerne, og Munch gjentar at det ikke var den uholdbare kirkelige praksis som i seg selv fremtvang hans avskjedssøknad, men at han ved å bli nektet å overholde de kirkelige lover egentlig ble avskåret fra å holde sin presteed. For *"det var Preste-edens Byrde som blev mig for tung! Men denne Byrde har nu Kirkestyrelsen taget fra mig, idet den ved sin Fortolkning, ikke af Præsteeden, men af den faktisk forhaandenværende Kirke tilstand, har løst mig fra Edens Forpliktelse, altsaa fra Eden selv"*.⁹⁷ Embedsnedleggelsen blir altså en nødvendig konsekvens av Munchs syn på presteeden og sin forpliktelse på den.

I denne tida tar Munch opp virksomhet som fri predikant, men han blir stående i statskirken, selv om han har ganske stor kontakt med frikirkelige kretser, særlig i Horten, Kristiania og Arendal (Jfr punkt 5). I 1877 skjer det imidlertid noe som tvinger fram en avgjørelse i forholdet til statskirken. Etter at Kristianiabiskopen Essendrop har erklært offentlig at etter hans mening *"bør en Prest ikke overlade sin Prædikestol til nogen som har erklært, at han ikke kan bære embedet i vor Kirke, og om hvem der ikke haves Sikkerhed for, at han ikke vil udfolde en Virksomhed som maa befrygtes at komme til at nære Uro og Forvirring i vort Samfund"*,⁹⁸ skriver Munch i et brev 18/5 til Essendrop at han betrakter seg løst fra statskirken. Det er egentlig ikke hans vilje å melde seg ut, men han betrakter seg som *"udstødt af Synagogen"*, noe han redegjør for i artikkelen "Hvorfor jeg er udstødt af Synagogen?".⁹⁹ Her benekter han at han har optrådt mot statskirken, også ved sin embedsnedleggelse optrådte han egentlig for statskirken, i det han ville gjennomføre dens lover. Heller ikke skriftet "Mit Forhold" skulle gi anledning til slike reaksjoner, fordi skrifte, foruten noen generelle tanker om frikirke-statskirke og et referat av tidas vanlige stridsspørsmål, bare var *"en Beretning om mit kristelige Standpunkt samt en historisk Fremstilling"* av det som forårsaket hans avskjed. Han er dessuten ikke den eneste som har uttalt seg på denne måten, *"Pastor Høyer har dog udtalt sig langt skarpere i sit bekjendte Skrift, 100 men han staar jo som Præst i Statskirken"*.¹⁰¹ Angrepene om å være en *"lidenskapelig Frikirkemann"*¹⁰² på grunnlag av omstridte referater fra Havstadmøtet i LK,¹⁰³ avvises, Munch svarer nemlig at det her ikke ble fattet noen beslutninger i kirkeordningsspørsmål. Dessuten sier han at frikirkefolket endog har begynt å trekke hans frikirkelighet i tvil, *"da jeg svært liden Kontakt har med de frikirkelige"* (Jfr. punkt 5). *"Jeg prediker for at frælse Sjæle, ikke for at stifte Parti"*. Videre benekter Munch at den av ham stiftede "Unge Mænds Kristelige Forening" er noen frikirkelig forening, men han sier likevel

⁹⁴ Ibid. s. 346.

⁹⁵ Ibid. s. 349.

⁹⁶ Ibid. s. 361.

⁹⁷ Ibid. s. 361.

⁹⁸ Ny luthersk Kirketidende 1877 I, s. 240.

⁹⁹ Dagbladet, 2/6 1877.

¹⁰⁰ Høyer: "Kirkelige Vidnesbyrd".

¹⁰¹ Han er dog "kastet i fengsel". Gulbrandsen s. 251.

¹⁰² J. N. B. i "Fædrelandet" 14/4: "Contra O. R.". Jfr. LK 4. rekke, 1, 1877, s. 421ff: "Kristiania Biskop og Pastor Munch" av J. N. B. og 426ff, redaksjonsartikkel: "Belysning af Pastor Munchs Spørgsmaal: "Hvorfor er jeg udstødt af Synagogen?"".

¹⁰³ LK, 4. rekke, 1, 1877, s. 100: "Frikirkeligt Møde paa Arendalskanten", jfr. s. 132ff: "I Anledning det frikirkelige Møde paa Arendalskanten, og s. 167f: "Kirkelige Efterretninger" fra Arendal.

at "om den var frikirkelig, var den da saa gruelig farlig? --- Hvad Herren vil bruge den til, hvad han vil gjøre ut af den" er dog en annen sak en hva Munch vil med foreningen, og han er ikke blind for at frie menighetsdannelser kan bli resultatet, for "jo mere der arbeides for at frigjøre Sjælene, jo mere der predikes hel Kristendom i Modsetning til den hos os raadende Moderatisme, des mer arbeides der for den frie Menighetsdannelse, thi frigjorte Sjæle trenger frie Former for deres Samfundsliv". Men uansett berettigelsen, har likevel biskopens utspill klarnet situasjonen. Munch mener nemlig at konsekvensen av og nekte ham (og Wettergreen) prekestolen, må være å nekte ham (og Wettergreen) nattverden, for "Naar vi besmitte Statskirkens Prædikestole, besmitte vi jo Statskirken selv ved at være dens Lemmer, og ere tvungne til at forlade den". Konklusjonen blir: "Jeg er nu udstødt af Synagogen og har intet Valg". Bruddet provoseres altså fram av biskopens utspill, fordi dissenterloven, som i følge Munch hadde nektet lutheranere kirkefrihet, ellers hadde stengt veien. Derfor betrakter Munch bruddet som helt og holdent statskirkens og kirkestyrets ansvar. Bruddet er dog ikke definitivt, idet Munch ikke har oppfylt dissenterlovens § 15¹⁰⁴ ettersom § 7¹⁰⁵ i samme gjør uttrykkelig forskjell på dissenterne og lutheranere. Munch ber derfor i en søknad til kongen i juni 1877 om dispensasjon fra § 15's vilkår inntil videre, og om tillatelse til å utføre kirkelige handlinger for lutheranere som for sin samvittighets skyld ikke kan ta del i disse handlingene i statskirken under gjeldende praksis.¹⁰⁶ Den dispensasjonen innvilges ikke, og Munch melder seg da ut i følge dissenterloven. Den vurdering "at det er tilbøieligt til at tro, at Pastor Munch kunde være bevaret for Statskirken, om han fra først af havde været mødt med større Hensynsfuldhed",¹⁰⁷ ser ut fra dette ut til å være riktig.

4.1.2.4 Virksomhet som fri predikant, inn i statskirken igjen (1877-1879)

Etter at uttredelsen var et faktum, er det tydelig at Munch følte seg drevet mot Frikirken, som var det eneste aktuelle alternativ. Dette er helt tydelig i bladet "Vidnet", som han begynte å utgi høsten 1877. I programartikkelen heter det at det vil være "et Organ for den frie Menighetsdannelse som foregaar i vort Land og som har mødt en så stærk Modstand fra forskjelligt Hold og endnu er saa lidet forstaaet, at det er på høi Tid den faar komme til Orde og af Guds Ord og gode Mænds Skrifter og Udtalelser faa bevise sin Berettigelse".¹⁰⁸ "Vi mene, at "Tiden er kommen", ikke blot fordi der er et Dag for Dag voxende Raab efter noget andet end denne nu i Sandhed "forældede" Kommune-Kristendom med al dens Slendrian og støvede Ritualisme, men ogsaa og ikke mindst fordi Tidsaanden ved sin udprægede antikristelige Karakter og overhaandtagende Verdslighed likefrem bringer et Elias-ord til Slægten: "Dersom Herren er Gud, da vandrer efter ham, men dersom Baal er Gud, da vandrer efter ham". Det gjælder numere end før at indtage et bestemt Standpunkt, at erklære sig, at udtale i sin livsgjerning et Enten-Eller, det gjælder at virkeliggjøre Kristenlivets Grundtanke, som den er forskjellig fra de filosofiske Idealer, at den kan gennemføres og er gennemført hos hver den, der helt hengiver sig i Troen til den personlige Jesus, der "annammer Syndere og æder med dem"". ¹⁰⁹ "Tiden er kommen til at danne Menigheder efter Guds Ord, baade fordi Tiden altid er kommen til at være dette Ord lydig, og

¹⁰⁴ "Ingen erkjendes, i Almindelighed for udtraadt af Statskirken, forinden han, efterat have opnaaet en Alder af nitten Aar, har personlig indfundet sig hos vedkommende Sognepræst, og anmeldt sin Udtrædelse til Indførelse i Ministerialbogen. Hvorvidt i enkelte Tilfælde Undtagelse med Hensyn til Alderen eller Udsættelse til Angjældendes Confirmation skal finde Sted, bestemmes af Kongen". Sitert etter K. Rygnestad:

"Dissentarspørsmålet i Noreg frå 1845 til 1891", Oslo 1955, s. 15.

¹⁰⁵ "Ægteskab mellem en Lutheraner og en Dissenter stiftes ved Statskirkens Vielse, i hvilket Tilfælde der dog ikke kræves Bevis fra Dissenterens Daab og Altergang". Rygnestad s. 14.

¹⁰⁶ Rygnestad s. 85-86.

¹⁰⁷ "Kirkelig Kalender for Norge" 1878, s. 171.

¹⁰⁸ "Vidnet" 1877 s. 1.

¹⁰⁹ Ibid. s. 9.

fordi i vor Tid de nedbrydende Kræfter ere ikke lidet virksomme, medens ikke saa faa Vogtere sove".¹¹⁰ "Her ville vi kun bemærke, at naar "Vidnet" fremtræder som et "frikirkeligt" Organ, da maa dette ikke forstaaes som det vil sætte sig til Opgave kun at rive ned paa Statskirken eller at det vil erklære denne for et Babel; men medens vi villigen indrømme at der inden Statskirken er ikke saa lidet kristeligt Liv, maa vi dog fastholde, at Statskirken som Statsinstitution ikke magter at tilfredsstille Kristenfolkets dype Trang til Menighedsliv, og at den forgjæves vil forøde sin Kraft ved at forsøge delvise Reformer, thi den nye Vin kræver nye Læderflasker: det frembrydende fyldigere, friskere og friere Kristenliv, som især hos den yngre Slægt gjør sig gjældende, kræver andre Former for det kristelige Samfundsliv end en Statskirke kan byde, der er saa bunden som den norske. De saakaldte Indremissionsforeninger, der nu er saa populære, er kun Surrogat for Menigheder, og, og ret beseet et stærkt Vidnesbyrd om vor Statskirkes Mangel paa Evne til at udforme Menighedslivet, thi dersom der var Menigheder i Ordets rette Betydning): fri Sammenslutning med menighedsvalgt Pastor, da trængtes ikke de mange Foreninger, der i selve Navnet vidner om den forhaandenværende Splittelse; da vilde Menigheden øve den indre Mission, da vilde den missionere blandt Masserne".¹¹¹ Dessuten tas det i artikkelen til orde for full religionsfrihet.¹¹² Noe senere følger en lang artikkelserie som klargjør Munchs syn på de uttrådte.¹¹³ De har etter hans syn slett ikke trått ut av kirken, endog om de blir både metodister og baptister, men når heller ikke dette er tilfelle, har de ikke engang forlatt den lutherske kirke. De går ut av statskirken fordi de ikke kan finne samvittighetsfrihet der,¹¹⁴ men "De gaar ind i frie lutherske Menigheder indenfor den Norske Folkekirke. De forlade Statens Kirke, men de forlade ikke Folkets Kirke",¹¹⁵ og hadde lovgivningen gitt adgang til det, ville de helst ha dannet frie lutherske valgmenigheter innen den norsk-lutherske folkekirke. Målet må derfor være å få forandret lovgivningen slik at dette muliggjøres.¹¹⁶

Her må det nok sies at Munch taler mere på vegne av seg selv enn dem han vil forsvare, for dem er det prinsipielt uholdbare i selve sammenblandinga av stat og kirke mer påtrengende enn for Munch. Jeg har i alle fall ikke kunnet spore tanker om valgmenigheter innen folkekirkens ramme i annen frikirkelig litteratur enn hos Munch. Det han har rett i, er at de uttredende ser seg selv som lutherske kristne, som på det grunnlag kan og vil opprettholde et godt forhold til brødre i statskirken. At kristne finnes også der, betviles aldri, Frikirken blir altså aldri nødvendig til frelse. Det ser ut som om Munch etterhvert oppdager eller vil oppdage, at hans beveggrunner for uttredelse ikke uten videre er identiske med de øvrige uttrådtes, noe han vel etter sin forholdsvis sterke kontakt med de frikirkelige burde være oppmerksom på, og deretter tar avstand først fra Frikirken som kirkesamfunn, og senere fra ytterligere uttredelser. Denne dreiningen kan spores allerede tidlig i 1878, der Munch i artikkelen "Misforstaa os ikke"¹¹⁷ advarer mot tilfeldige uttredelser. Selv benekter han imidlertid at det overhode har skjedd noen dreining, da det "ingenlunde har vært vor Hensigt at ville opfordre til Udtrædelse. Langfra".¹¹⁸ Han har aldri forsvart uttredelse som sådan, men "de besværede og lidende Samvittigheder"¹¹⁹ mot overgrep. En uttredelse krever enighet og samhold, og selv da er det betenkelig, ikke minst på grunn av Dissenterloven. Disse

¹¹⁰ Ibid. s. 9.

¹¹¹ Ibid s. 9-10.

¹¹² Ibid. s. 10-11.

¹¹³ Ibid s. 17f, 25f. 32f, 41f, 49f, 57ff, 65ff og 73f: "Til Forsvar for de af Statskirken Udtrædende".

¹¹⁴ Ibid. s. 25f.

¹¹⁵ Ibid. s. 49.

¹¹⁶ Ibid. s. 74.

¹¹⁷ "Vidnet" 1878, s. 33f og 65f.

¹¹⁸ Ibid. s. 33.

¹¹⁹ Ibid. s. 33.

betenkeligheter blir ikke mindre etter at Grunnlovens § 92 forandres¹²⁰ dithen at bare statskirke-medlemmer kan inneha embeter, noe som stempler alle andre som dissenter. Dette kan selvsagt Munch ikke godta.

En ytterligere skjerpning i forholdet mellom Munch og Frikirken kommer utover i 1878, etter at det første presbyterium er dannet i Arendal i april og Frikirken dermed står fram som et ordnet kirkesamfunn. I artikkelen "Menighedsdannelse og Kirkestiftelse"¹²¹ presiserer han at han aldri har kunnet godta dannelsen av en egen fri luthersk kirke, som strider mot både den oppfatning at de nye frie menigheter egentlig er en del av folkekirken, og mot dissenterloven, som egentlig ikke godtar luthersk dissens. Og Munch vil aldri akseptere å bli kalt dissenter. Han skriver: "*Men ligesom vi kun betinget kunne forsvare den frie Menighedsdannelse, saaledes maa vi for Tiden ubetinget fraraade Kirkestiftelse*".¹²² En kirkedannelse krever også "*en "gave til at styre" og tillige en Sum af Dannelse og Oplysning, som vel neppe endnu er tilstede i fornøden Grad*".¹²³ Det er på denne bakgrunn en må forstå at Munch, som etter å ha fått kall som forstander for frimenigheten i Kristiania først uttalte seg på en måte som måttet tolkes som et ja,¹²⁴ senere, nemlig etter presbyteriedannelsen, trakk seg tilbake og begynte å advare mot uttredelse. En må vel derfor kunne anta at frikirkelige historieskrivere, som så Munchs tilbaketrekning som et brudd med hans egen fortid og hans egne uttalelser,¹²⁵ har lest mer inn i Munchs skrifter enn ut av dem, eller i alle fall at de ikke har lest alt like grundig.

Etter dette er bruddet med Frikirken egentlig definitivt, og Munch føler stadig behov for å markere at "Vidnet" ikke er noe frikirkelig organ, men at det, som det alltid har vært, er nøytralt i kirkepolitiske spørsmål.¹²⁶ Likeledes presiseres det at tanken om frie menighetsdannelser stadig er like levende, nemlig etter hans tidligere nevnte forslag om frie valgmenigheter etter dansk mønster. Dette blir helt tydelig mot slutten av 1878 da "Vidnet" kommer med et opptrykk av "Lov om Valgmenigheder indenfor Folkekirken"¹²⁷ fra Danmark, og med artikkelen "Frie lutherske Menigheder udenfor eller indenfor Nationalkirken?".¹²⁸ På bakgrunn av den danske valgmenighetsloven og Dissenterloven som også trykkes i sin helhet,¹²⁹ går Munch klart inn for at eventuelle frie menigheter må ha sin plass innenfor nasjonalkirken. Da dette imidlertid ikke er noen aktuell løsning, ender det hele med at Munch går inn i statskirken igjen. Dette redegjør han for i artikkelen "Er nu alt godt og vel i Statskirken?".¹³⁰ Grunngevingen faller i fire punkter: 1) Endringen av § 92 i grunnloven i 1878 førte til en sidestilling av uttrådte lutheranere og andre dissenter, noe som ikke kunne godtas av Munch, som ikke var, og heller aldri ville la seg regne som dissenter i Dissenterlovens forstand. 2) Munch følte som forkynner behovet av å stå sammen med lutherske brødre og å nyte deres fulle tillit og tilslutning, noe som var umulig så lenge han ble mistenkt for å være en urostifter og sektmaker. "*Bedre da i Selvfornægtelse at staa indenfor Statskirken, om han end staar der med Suk! thi han vidner dog derved om at han ikke søger sit Eget, men villigen*

¹²⁰ Ibid. s. 89. Før endringen: "Til Embeder i Staten maa alene udnævnes de norske Borgere, som bekjende sig til den evangelisk-lutherske Religion o.s.v.". Etter endringen: "Kun den der bekjender sig "til Statens offentlige Religion" kan være Medlem af Kongens Raad eller beklæde Dommer-Embede. Det samme skal, indtil anderledes ved Lov bestemmes, gjælde med Hensyn til Statens øvrige Embeder".

¹²¹ Ibid. s. 129f og 137f.

¹²² Ibid. s. 129.

¹²³ Ibid. s. 130.

¹²⁴ 75 år, s. 108: "Jeg mener at dette er den rette måten å kalle sin lærer på når menigheten selv velger, og jeg anser det som et rett kall og håper at det skal få et godt utfall".

¹²⁵ 25 år, s. 102, jfr. 50 år, s. 24-25, og 75 år, s. 390.

¹²⁶ "Vidnet" 1878, s. 289 og 305f: "Til Abonnenterne".

¹²⁷ Ibid. s. 325f.

¹²⁸ Ibid. s. 345f.

¹²⁹ Ibid. s. 337f.

¹³⁰ "Vidnet" 1879, s. 85f, 89f og 93f.

underordner sig Brødres Ønske og kun stræber efter at vinde Sjæle for Herren".¹³¹ 3) Munch ser en utfordring i å arbeide sammen med de mange reformvenner i statskirken for å frigjøre den innenfra. 4) Munch finner ikke den nødvendige modenhet og fasthet hos de uttrådte.¹³² "Men erklærer han derfor Frikirkens Sag for tabt og at alt er godt og vel i Statskirken? Ingenlunde. Han lider, men han bier paa Herren og finder sin Trøst i, at det dog tilsidst ikke er Kirkeforfatningen, men Jesu Kristi Blod som frelser, og at den sande Frikirke ikke findes paa Jorden, men i Himlen!".¹³³

4.2 Paul Peter Wettergreen

4.2.1 Kort biografisk riss

Paul Peter Wettergreen ble født 4/1 1835 på Mo prestegård i Telemark, der faren, Peter Boyesen Wettergreen, var sogneprest. I 1850 kom han inn på Skien latinskole, og under tida her mottok han sterke inntrykk fra Lammers, som da var sogneprest på stedet. Dette førte ikke til noe åndelig gjennombrudd for Wettergreen, men det er likevel klart at disse inntrykkene fikk varig betydning. Sitt åndelige gjennombrudd fikk Wettergreen under studietida i Kristiania 1854-1861, der han ble sterkt grepet av Gisle Johnson, noe som kom til å få stor betydning både for hans personlige kristenliv og hans kirkesyn. At Wettergreen gir en av sine sønner navnet Gisle Johnson gir en pekepinn om Johnsons betydning for ham. I Kristiania oppsøkte han også brødremenigheten, hvor han kom i kontakt med Møhne. Også Rosenius og Ahnfeldt var på besøk i Kristiania i denne tida, og sammen kom disse til å prege Wettergreen for livet.

En tanke som vel ble aksentuert ved besøkene i brødremenigheten, var misjonstanken, selv om denne visstnok skal ha vært til stede helt fra barndommen. Etter avlagt embetseksamen i 1861 reiste i alle fall Wettergreen til Zulu for Det Norske Misjonsselskap, etter å ha meldt seg til tjeneste året før. Hans misjonstid ble ikke lang, men den satte sterke og varige inntrykk som holdt seg helt til hans dødsdag. På misjonsmarken møtte han for første gang pastorer fra den skotske frikirke, som prekte om de troendes enhet,¹³⁴ noe som grep Wettergreen. Våren 1870 kom han så tilbake til Norge etter at hustruen Wenche, som han var blitt viet til på misjonsmarken, døde i barselseng i 1868. Etter hjemkomsten reiste han ei tid for Det Norske Misjonsselskap, og han besøkte i denne tida store deler av landet, hvor han blant annet kom i kontakt med flere som hadde ytret seg kritisk om enkelte av statskirkens ordninger, såsom Gisle Johnson, biskop Grimelund, "*min kjære Ven Laache*",¹³⁵ samt den senere Frikirkepioner Hundéré¹³⁶ og flere av dem som senere kom til å stifte menigheten i Arendal.¹³⁷ Det er også rimelig å anta at han var i kontakt med kretser fra den Lammerske frimenighet.¹³⁸ I 1872 giftet han seg igjen med Elise Hvistendal fra Tønsberg, hvor han ei kort tid var kapellan før han senere på året ble pers. kap. hos sin far i Risør. Her kom han i god kontakt med lekfolket, særlig fra Indremisjonen, hvor han også var med på foreningsdannelser.¹³⁹ I 1875, da hans far tok avskjed fra sitt embede, begynte han som predikant i Indremisjonens tjeneste i stedet for å søke et nytt kall på grunn av problemer med

¹³¹ Ibid. s. 94.

¹³² Ibid. s. 93f.

¹³³ Ibid. s. 94.

¹³⁴ Lund, C. H.: "Pastor Paul Petter Wettergreens Liv og Virksomhed", s. 21f. Arendal 1890.

¹³⁵ Ibid. s. 94.

¹³⁶ LK, ny rekke, 3, 1870, s. 102 og 139f.

¹³⁷ Lund s. 70-72.

¹³⁸ Ibid. s. 83.

¹³⁹ Svendsen, C.: "Søndeled II" s. 139, Risør 1954.

delar av den statskirkelige praksis.¹⁴⁰ I denne virksomheten ble han årsak til "*En Mængde Vækkelser*"¹⁴¹ i Risørdistriktet, og disse vekkersers frukter kom senere for en del til å havne i Frikirken, selv om en del havnet i separatistiske retninger, noe som vel kan tyde på at klarhet i læren heller ikke i disse årene var det mest fremtredende hos Wettergreen. Han hadde i denne tiden også kontakt med den frie kirkelige forening i Arendal (Jfr. punkt 5.2), og i 1876 var han i Skottland sammen med Munch, dels på grunn av nyhetene om de store vekkersene der, men også for å studere presbyteriansk kirkeforfatning. Ved hjemkomsten fra Skottland deltok både Munch og Wettergreen på Havstadmøtet, som kom til å bli avgjørende for frikirkedannelsen. Når han så fikk kall til forstander for Arendalsforeningen i januar 1877, meldte han seg ut av statskirken sammen med sin familie 27/3, og 3/6 ble menigheten i Arendal stiftet med Wettergreen som forstander. Samme år var han og Munch igjen i Skottland som offisielle gjester ved et stort presbyteriansk kirkemøte, og det er klart at disse Skottlandsturene, ved siden av at de påvirket hans kirkesyn, også bidro til å holde hans syn for de kristnes enhet ved like.¹⁴² Ved siden av dette og misjonstanken, kom også interessen for de siste tider til å melde seg, og fra 1879 holdt han ukentlige foredrag i Frikirken over Daniels bok og senere Johannes' Åpenbaring.¹⁴³ Disse tre hovedtankene førte ham senere mer og mer bort fra Frikirkens konfesjonelle grunnlag. Av stor betydning var Fredrik Fransons besøk i Norge i 1883 på initiativ fra de Lammerske frimenigheter,¹⁴⁴ hvor han nettopp i Frikirken i Arendal, dit han kom på initiativ fra Wettergreen, opplevde en av sine største vekkerser i Norge. Sammen med et møte med den danske apokalyptiker Chr. Møller i København i 1884, kom dette til å føre fram til en konferanse om Herrens nære tilkommelse i Kristiania i februar i 1877 sammen med rittmester Guldberg og Kristianiaforstander Tallaksen. Her ser vi både misjonstanken, alliansetanken og endetidsforestillingerne forenet.

Også i Arendal var Wettergreen på denne tida ivrig opptatt med alliansearbeid, og han ble sterkt grepet av Frelsesarmeen og dens ukonfesjonelle karakter. Dette førte til spenninger innad i menigheten, hvor eldsterådet sto på en mer konfesjonell linje, og var vel også den egentlige årsak til at han ikke ble gjenvalgt som presbyterieformann i 1887, en stilling han hadde hatt siden dannelsen av presbyteriet i 1878. I 1888 kom så det endelige oppgjør med Frikirken. Wettergreen gir først beskjed om at han må slutte som forstander fordi han vil reise ut igjen som misjonær,¹⁴⁵ noe som aksepteres av menigheten. Sommeren 1888 har imidlertid alliansetanken fått ny næring etter et bibelkurs hos Franson i Kristiania, og dette fører til at hans avskjed fremskyndes av en menighetstuktsak, der menigheten vedtar å utelukke et medlem som offentlig har hyllet den såkalte syndfrihetslære. Dette skjer mot Wettergreens og 14 andres stemmer.¹⁴⁶ Wettergreen kan ikke godta dette, da han ikke kan utelukke en "*som man ikke kunde og turde frakjende Brodernavnet, og paa hvis ydre Levnet det forøvrig intet var at udsætte*",¹⁴⁷ og går derfor av fra sin stilling fortere enn planlagt, noe som ikke billiges av menigheten, som dog godtar oppsigelsen på grunn av omstendighetene. Ved sin fratreden går også han og hans familie ut av menigheten.

Etter dette går utviklingen raskt, og 2/12 lar han seg døpe av plymouth-broderen Abraham Grimstvedt i Kristiansand sammen med familien Rasmussen,¹⁴⁸ som hadde røtter i Giverholdts frimenighet, som igjen hadde røtter i Lammersianske kretser og ble den senere

¹⁴⁰ Jfr. Wettergreens anhang til "Mit Forhold", s. 89-95.

¹⁴¹ Luthersk Ugeskrift, ny rekke, 4, 1889, s.312.

¹⁴² Om Skottlandsturene, jfr. "Vidnet" 1878 s. 50, og 1879 s. 62, 65 og 70, "Broderbaandet" 1880 s. 97, 115 og 132 og 1881 s. 1, og "Budbæreren" 1886 s. 52 og 59.

¹⁴³ Disse ble senere utgitt.

¹⁴⁴ Diesen s. 184ff, særlig s. 192.

¹⁴⁵ "Budbæreren" 1888, s. 114-115.

¹⁴⁶ Ibid. s. 174.

¹⁴⁷ Ibid. s. 189.

¹⁴⁸ Diesen s. 250.

frimenigheten i Kristiansand.¹⁴⁹ På samme tid begynte også arbeidet med å danne "Den østafrikanske misjon". Wettergreen døde imidlertid 10(7 1889 etter å ha blitt rammet av slag 5/3, og fikk dermed aldri oppleve sin livsdrøm om ny innsats på misjonsmarken. Om begravelsen 14/8 heter det i Budbæreren:¹⁵⁰ *"Omkring 4 á 5000 Mennesker havde samlet sig paa Kirkegaarden. I Følget var fem Sognepræster, syv Frikirkeforstandere, Forstandere af andre Bekjendelser og Officerer i Frelsesarmeen"*, noe som vel gir et bilde av Wettergreens forunderlige utvikling.

4.2.2 Utvikling av kirkesyn og konsekvenser av dette

4.2.2.1 Tiden fram til embedsnedleggelsen (-1875)

Wettergreen mottok som nevnt under 4.2.1 allerede under sin studietid betydningsfulle impulser fra Lammers i Skien,¹⁵¹ og fra Johnson,¹⁵² brødremenigheten (Møhne), og Rosenius og Ahnfelt i Kristiania. I kirkespørsmålet gjaldt vel dette især fra Lammers og delvis fra brødremenigheten og Johnson, som også satte et sterkt preg på hans personlige fromhet og hans forkynnelse. Forkynnelsen ble vel også farget av påvirkning fra Rosenius, selv om dette er vanskelig å undersøke. At misjonsiveren tidlig var til stede, er i alle fall sikkert,¹⁵³ og som en følge av denne, kom han også tidlig i kontakt med et alliansesynt, som han røper sympati for,¹⁵⁴ under kontakt med skotske frikirkelige i Kappstaden.¹⁵⁵ Vi kan imidlertid ikke se at dette førte til problemer med samarbeidet med den strengt konfesjonelle og høykirkelige misjonsbiskop Schreuder.¹⁵⁶

At misjonsiveren ikke tar slutt med avslutningen av hans misjonstid, ser vi allerede av hans hjemreiseseøknad etter hustruens død, hvor han sier: *"Jeg kan med Hensyn til den fremsatte Anmodning om atter at gjenoptage min Tjeneste i Missionens Tjeneste, kun sige, at jeg ikke for nærværende udtræder af Missionens Tjeneste, og betragter meg heller ikke, naar jeg kommer hjem, som udtrådt af samme; hvorledes det da senere skal gaa, maa jeg jo sætte i Guds Haand og lade alt bero paa hans gode og naadige Villie ---"*.¹⁵⁷ Hjemreisen markerer altså ingen definitiv avslutning av misjonærtjenesten. Etter hjemkomsten fortsetter han da også i Misjonsselskapets tjeneste i første omgang, og på sin reisevirksomhet kommer han i kontakt med flere av lederne for det kirkelige reformarbeid, noe som fører til at vissheten om statskirkens skade, som dog har stått for ham lenge,¹⁵⁸ igjen vekkes opp. Det er dog som

¹⁴⁹ Ibid. s. 127.

¹⁵⁰ "Budbæreren" 1889 s. 136.

¹⁵¹ 75 år, s. 464: "Jeg glemmer ikke, da jeg engang som skolegutt satt i kirken og hørte en basunpreken av Lammers --- og heller ikke den siste gang han preket der".

¹⁵² Ibid. s. 64: "eg hev aldri set nokon av Johnsons elevar so lik meisteren som Paul Wettergreen. Liten av vokster, smålåten, med same glo i augo, med same makt i ordi, som Johnson då han sto på si høgd --- Men so var Wettergreen meir evangelisk, ein evangelist av Guds nåde. Eg hev aldri høyrte eit meir fulltonande evangelium enn når Wettergreen opna nådedøri på vid vegg". Sitat fra B. Th. Anker: "Fra Kristenlivet i Risør i 70- og 80-åra".

¹⁵³ Ibid. s. 64: "min mor sier at jeg allerede som barn skal ha talt derom".

¹⁵⁴ Å si som Diesen, at "ved begynnelsen av sin misjonærgjerning viser Wettergreen at han har et utpreget alliansesynt", er vel likevel noe sterkt. Diesen, s. 429.

¹⁵⁵ Lund, s. 18-22: "Det gjorde mig rigtig godt at høre ham, han talte så hjertelig og indtrængende om den kristelige Kjærlighed og om de Troendes Enhed, trods Forskjell i Konfession".

¹⁵⁶ Ibid. s. 22-65.

¹⁵⁷ Ibid. s. 62.

¹⁵⁸ Denne påvirkningen har i alle fall satt sitt preg på ham: "For min egen Part ved jeg, at jeg baade tænkte paa "Statskirkens Brest" og talte derom længe, før jeg var kommen til en levende og klar Erkjendelse af min Retfærdighed i Kristo Jesu". Lund s. 8.

forkynner, og ikke som kirkereformator, han får gjennomslag i de nærmeste år.¹⁵⁹ Men det våknende syn for at statskirken ikke var en brukbar ordning, var dog den sterkeste årsak til at han, når faren søker avskjed, ikke søkte noe nytt kall i denne kirke.

4.2.2.2 Fra embedsnedleggelse til uttreden av statskirken (1875-1877)

Når Wettergreen går ut av sitt kirkelige embede, er det særlig på grunn av tre forhold, nemlig forholdet til presteeden, til konfirmasjonen, og forbindelsen mellom skriftemål og nattverd. I et anhang til Munchs "Mit Forhold",¹⁶⁰ hvor han gjør rede for dette, sier han blant annet: "*Pastor Munch og jeg, hver for sig aldeles upaavirkede af hinanden, er bleven nødsaget til at ophøre med vor præstelige Virksomhed*".¹⁶¹ Om de ikke har vært helt upåvirket av hverandre (Jfr. punkt 5), så er det likevel helt klart at selv om ankepunktene mot statskirken i sak kan synes like, er grunnvingingen en helt annen. Enkelte trekk trer klart fram, selv om Wettergreens anhang er for kort til å trekke vidtgående slutninger.¹⁶² Når det gjelder presteeden sier Wettergreen blant annet at han ved den binde "*ikke til Guds Ord alene, men ogsaa til Menneskeord - Bekjendelsesskrifterne ere og blive dog ikke andet end Menneskers Ord, hvor fortræffelige de end er*", og dette "*maa dog alltid blive en høist betænkelig Sag*".¹⁶³ Wettergreens utsagn om at "*Eden har altid besværet mig*"¹⁶⁴ blir derfor noe helt annet enn om Munch skulle sagt det samme, det er nemlig edens innhold, og særlig dens konfesjonelle karakter, som besværer Wettergreen.

Avsnittet om konfirmasjonen og om nattverden handler egentlig om kirketukten, som er umulig innenfor en statskirke, der kommunemenigheten ikke er interessert i noen kirketukt. I avsnittet om nattverden er det, foruten at Wettergreen går imot sammenblandingen av skriftemål og nattverd, verd å merke seg hans syn på nattverden som et måltid som samler Guds folk, som burde holdes Høyere i hevd.¹⁶⁵

Senere dukker noen av disse tanker opp igjen. Etter Havstadmøtet skriver Wettergreen til Hundére: "*Jeg ved kjendelig, at Guds Aand har været tilstede. Der falt intet spydigt Ord, der var ingen theologisk Stivhed, ingen død Orthodoxi*",¹⁶⁶ en død ortodoksi som vel ligger i blant annet en for stor vekt på bekjennelsesskrifter og andre "Menneskeord". En annen tanke som får ny næring på Havstadmøtet etter at den er tent for fullt på den forutgående Skottlandstur, er tanken om en fri kirke, og fra nå av er det klart for Wettergreen at når tida er inne, er det bare en mulighet, nemlig en uttredelse av statskirken med frikirke som mål.¹⁶⁷ I anledning av uttredelsen, som kommer 27/3 1877, gir Wettergreen ut et "Brev til mine Venner",¹⁶⁸ der tanker fra anhanget til "Mit Forhold" utvikles videre og nye kommer til. En av disse er tanken om Kristus som menighetens konge, noe som umuliggjør enhver statlig

¹⁵⁹ Svendsen, s. 178: "Hans stemme var noget sped, men gjennemtrengende kjærlig --- Han tegnet blodet som randt - han bragte menneskesønnens jammer for vor skyld inn i rummet, saa enhver saa hvordan blodet dryppet ned fra den torne kronede pande".

¹⁶⁰ "Mit Forhold", anhang s. 89ff.

¹⁶¹ Ibid. s. 95.

¹⁶² Anhangets korte lengde kan imidlertid tolkes som at dette for Wettergreen var mer en følelsessak enn egentlig rasjonelt begrunnet.

¹⁶³ "Mit Forhold" s. 90.

¹⁶⁴ Ibid. s. 89.

¹⁶⁵ Ibid. s. 94: "Under alle Omstendigheder burde selv det i Rituallet fordre Skriftemaal med paafølgende Absolution være en fri Sag, ligesom ogsaa Guds Folk hyppigere burde nyde Nadveren, end nu sker". 25 år s. 112.

¹⁶⁷ Ibid. s. 43: "For min egen Part staar der nu ikke andet tilbage, end at det beleilige Øieblik kommer, saa træder jeg ud af Statskirken --- Den forbarmende Gud give for Jesu skyld mig arme --- samt alle Frikirkens Venner, Naade til at benytte Øieblikket, naar det kommer --- Gud giver os en Frikirke; har vi ikke Mod til at modtage Gaven, saa giver Han den til andre".

¹⁶⁸ Wettergreen, P.: "Brev til mine Venner i Anledning af min Udtredelse af Statskirken de 27.de Marts 1877". Risør 1877.

styringsmyndighet.¹⁶⁹ Videre følger ansatser til en "bibelsk" menighetsordning,¹⁷⁰ hvor menigheten er de troende, som selv har rett til å kalle og innsette "*Ordets beskikkede Tjenere*".¹⁷¹ "*Menighetens Sammenkomster*"¹⁷² vies et eget avsnitt, hvor vekten særlig legges på nattverden, med store forhåpninger til hva som vil komme om denne praktiseres på en "bibelsk" måte, nemlig om man uten forutgående skriftemål og absolusjon nøt nattverden "*sittende om et Bord som Jesus og hans Disipler gjorde --- og derefter snart En, snart en anden, fritt og utvunget stod frem og "lovede Gud", eller En kom med en Formaning, En med en Trøstetale, alt efter som Aanden gav enhver*".¹⁷³ "*O, hvilke Lænker vilde ikke løses, hvilken Vækkelse skulde ikke komme, hvor skulde ikke Himmelen dryppe med Velsignelse over Guds Folk i Norges Dale, hvis man nød Jesu Kristi Legeme og Blod paa en bibelsk Maade, simpelt og enfoldigt efter Guds Ord*".¹⁷⁴ Viktigheten av undervisning for "*Ethvert Kirkesamfund som vil tænke paa at bestaa i mer end en Generation*"¹⁷⁵ påpekes videre. Denne undervisning må imidlertid ikke ende i en tvungen konfirmasjon, men i en kunnskapsprøve. Wettergreen setter så opp grunnene for sin uttreden i 5 punkter:¹⁷⁶ 1) Statskirken er en usann forbindelse mellom stat og kirke etter Guds ord. 2) Statskirken mangler kirketukt. 3) Statskirken har berøvet menigheten dens styringsrett. 4) Det sanne menighetsbegrep er tilintetgjort i statskirken. 5) Statskirkens tvang fremtvinger hykleri. Wettergreen avslutter med å si at han ikke forlater Guds barns forsamling selv om han forlater statskirken. Hans uttredelse er et resultat av "*lesningen af den dyrebare Bibelbog, og her især Sammenligningen mellem det gammeltestamentlige Israel eller Guds Folk, Guds Menighed, - det gammeltestamentlige Israels Forhold til Verdensmakterne, især Babylon, og det nytestamentlige aandelige Israel eller Guds Folks Forhold til den nuværende Verdensmakt*",¹⁷⁷ og han vil ikke være noen "kirkefabrikant".

Bemerkelsesverdig her er den gjennomførte unnlattelse av bruk av bekjennesskriftene. der Munch bruker bekjennelsen og reformatorene, bruker Wettergreen bibelsteder. Det nærmeste han kommer bruk av noe som ligner bekjennelse, er ved et sitat fra Rudelbach.¹⁷⁸ Dette viser at han står i en helt annen tradisjon enn den konfesjonelt bevisste Munch, og dette kan vel også forklare hvorfor han ikke har de samme betenkeligheter som Munch ved å stille seg inn under dissenterloven. Det er ikke det lutherske, men det bibelske og almenkristelige som er hovedsaken for Wettergreen.

4.2.2.3 Tida i Frikirken og uttredelsen av den (1877-1889)

Wettergreens første år som frikirkeforstander ser ut til å ha vært ganske rolige, i alle fall på overflaten. At det likevel skjedde ting som befestet og utviklet Wettergreens åpne, ukonfesjonelle syn, synes klart. I 1879 finner vi kontakt med engelsk alliansekristendom.¹⁷⁹ Likeledes er også misjonsinteressen stadig levende,¹⁸⁰ og også endetidstankene setter inn i disse årene, med foredrag i Arendal frikirke over Danielsboka, sterkt influert av Amerikansk og engelsk reformert teologi.¹⁸¹ De tre hovedlinjer som til slutt skulle føre til et brudd med

¹⁶⁹ Ibid. s. 4f.

¹⁷⁰ Ibid s. 8ff.

¹⁷¹ Ibid. s. 8.

¹⁷² Ibid. s. 10ff.

¹⁷³ Ibid. s. 10.

¹⁷⁴ Ibid s. 11.

¹⁷⁵ Ibid. s. 12.

¹⁷⁶ Ibid. s. 17f.

¹⁷⁷ Ibid s. 22.

¹⁷⁸ Rudelbach: "Den evangeliske Kirkeforfatning..".

¹⁷⁹ "Broderbaandet" 1879, s. 46: Wettergreen er sammen med engelskmannen Reginald Radcliffe i Kristiania.

¹⁸⁰ Ibid. s. 89ff: "Betragtninger ved Aarsskiftet".

¹⁸¹ Lund s. 161.

Frikirken og lutherdommen, er altså hele tida til stede. Reformert-puritansk påvirkning kan også spores i et stykke i Broderbaandet ved årsskiftet 1879-1880¹⁸² som vakte sterke reaksjoner,¹⁸³ der han blant annet skriver at «*I vore Øine er "Purpur og Skarlaget" (Aabenb. 17,4) i Præstenes Messehagel ildevarslende Tegn nok, om ikke Statskirken skulde faa endda mer ind af den romersk-katolsk Kirkes Afskyeligheder*». Frikirkens forfatnings utsagn, "*Vi ere ikke Ritualister*",¹⁸⁴ forstås tydeligvis i retning av at ritualer i det hele tatt ikke er ønskelig. I begrunnelsen for dette viser han da også til en samtale med en skotsk presbyterianer,¹⁸⁵ som igjen viser den reformerte påvirkning.

Det som ser ut til å ha hatt avgjørende betydning for Wettergreens videre utvikling i den retning som hans allerede tilstedeværende tanker antyder, er Fredrik Fransons besøk i Arendal i 1883.¹⁸⁶ Dette besøket viser også at Wettergreen hadde kontakt med grupperinger fra Lammersmenighetene i Norge, som hadde tatt initiativet til Fransons besøk.¹⁸⁷ I Arendal er Franson ei uke fra 30/3, og her opplever han en av sine største vekkelser under sitt Norgesopphold. Wettergreen ble sterkt grepet av dette, og tar etterpå opp Fransons metode med ettermøter,¹⁸⁸ som her ble introdusert i Frikirken. Etter dette gikk også Wettergreen med glød inn i samarbeid med baptister og metodister, særlig på de årlige alliansemøter, og det ser ut som om dette ikke vakte noen betenkeligheter hos Wettergreen.¹⁸⁹

Året etter Fransons besøk ser også Wettergreens endetidstanker ut til å ha fått ny næring etter et besøk i København¹⁹⁰ hos Chr. Møller fra Bornholm. Sterke inntrykk ser han også ut til å ha fått ved et besøk i synagogen i København, noe som knytter endetidstankene nært sammen med tanken om jødernes frelse. Denne endetidsforventningen gir seg blant annet uttrykk i at Wettergreen slutter så og si alle sine meddelelser fra denne tida og fremover med "*Om Gud vil*",¹⁹¹ og også i en større utålmodighet i arbeidet med folks frelse, noe som fører til en etterlysning av mere liv og vekkelser i årsberetningen fra Arendal menighet for 1884-1885.¹⁹² Endetidsspekulasjonene opptok også andre i Norge på denne tida, og Wettergreen kom snart i kontakt med enkelte av disse, noe som ender opp i en konferanse i Kristiania i februar 1887 om Herrens nære tilkommelse, med Wettergreen, rittmester Guldberg og forstander Tallaksen som talere. Konferansen munnet ut i full enighet om at "Jesu Kristi

¹⁸² "Broderbaandet" 1879 s. 91.

¹⁸³ LK, 4. rekke, 9, 1881, s. 23ff: "Kirkelige Forholde paa Risør og Arendalskanten".

¹⁸⁴ "Redegjørelsen" s. 49: "Rituelle Bestemmelser § 1".

¹⁸⁵ "Broderbaandet" 1879 s. 91.

¹⁸⁶ Diesen s. 192. Diesen hevder her at "Wettergreen hadde satt alt inn på å få Franson til å komme". I Frikirkens 25-års historie skriver imidlertid C. H. Lund: "Med Forsigtighed blev der givet den for os fremmede Broder Anledning til at tale en Søndags Aften", og om talen heter det at "den var god, men ikke i en saadan Grad, at den formaaede at bortrykke alle Tvivl; mange Brødre var tvertimod endnu tvilraadige ligeoverfor ham". 25 år, s. 76-77. Ut fra det som senere skjedde, behøver det ikke være noen motsetning her. Wettergreen var entusiastisk og preget av tanker om de kristnes enhet, mens det mer bekjennelsesbevisste elderrådet holdt noe igjen.

¹⁸⁷ Ibid. s. 250. Wettergreen har antagelig hatt kontakt med disse kretsene, særlig gjennom Giverholdt og familien Rasmussen i Kristiansand.

¹⁸⁸ "Budbæreren" 1884 s. 44f. Signaturen G. A. skriver her om Fransons besøk: "Da man i det Aandelige er saa snart tilbøielig til at blive formæssig, og vi for vor Del ikke have saa lidet af det gamle, stive statskirkelige, saa sendte Gud os Broder Franzon, der vendte op og ned paa mange Ting --- Sidenefter har vi, efter den Naade Herren har givet, søgt at gaa frem paa samme Maade".

¹⁸⁹ Lund s. 165f. Enkelte kretser i menigheten var dog skeptiske, og denne skepsis kommer også til uttrykk andre steder, bl. a. i "Budbæreren" 1885, s. 44f, der redaktøren uttrykker en viss skepsis til Fransons lære.

¹⁹⁰ Ibid. s. 170-175.

¹⁹¹ "Budbæreren" 1885 s. 72, jfr. FoP.A.nr.3 s. 47.

¹⁹² Ibid. s. 127: "Vi vilde gjerne føle mere Liv og Varme, se mere Vækkelse og tillige større Frugter af den Vækkelse, der engang var iblandt os, end vi gjør".

Aabenbarelse fra Himmelen er nær forestaaende".¹⁹³ Også en rekke bokanmeldelser i Budbæreren i disse årene vitner om en sterk interesse for de siste tider.¹⁹⁴

Alt dette fører til at forholdet til andre konfesjoner etterhvert blir et påtrengende problem, og Wettergreen begynner å møte en viss skepsis fra menigheten, særlig fra eldsterådet.¹⁹⁵ Særlig akutt blir dette etter at Wettergreen for sin egen oppbyggelse har begynt å oppsøke andre forsamlinger, særlig Frelsesarmeen med sin manglende bekjennelse.¹⁹⁶ Resultatet av dette blir intet forbud mot slike besøk, men det legges vekt på at arbeidet i menigheten må prioriteres.¹⁹⁷ Dette ser ikke ut til å ha hatt særlig innvirkning på Wettergreen, som på denne tida nærmest ukritisk kaster seg over alt som fører til vekkelse og liv, noe som fører til at han i februar 1888 legger fram forslag om å kalle Franson til virke i menigheten, men denne gangen blir det avslått av eldsterådet.¹⁹⁸

Også misjonstanken dukker nå frem igjen med full tyngde, vel drevet frem av vissheten om at det haster. På forsommeren 1888 gir Wettergreen menigheten beskjed om at han vil reise ut igjen som misjonær, og at han derfor snart må ta avskjed som forstander,¹⁹⁹ og sommeren samme år skriver han et stykke i Budbæreren der han minnes sin misjonærtid og skriver at "*jeg er nu ikke i det ringeste Tvivl om mit Kald til at drage ud som Missionær igjen*".²⁰⁰ Misjonskallet får ytterligere næring da han sommeren 1888 i stedet for å ta en hardt tiltrengt ferie, han var da allerede fritatt for en del administrative oppgaver i menigheten på grunn av sviktende helse, reiser til Fransons bibelkurs i Kristiania sammen med datteren.²⁰¹

Beslutningen om å gå av som forstander blir altså tatt på forsommeren 1888, angivelig på grunn av misjonskallet, som også var reelt nok, men det avgjørende for Wettergreen ser likevel ut til å ha vært det etterhvert uholdbare forhold han med sin ukonfesjonelle holdning kom i som forstander for en luthersk menighet. Den endelige avgjørelsen tvinges da også frem raskere enn planlagt nettopp på grunn av dette, etter at et menighetsmøte 31/9 beslutter å utelukke et medlem på grunn av offentlig vranglære.²⁰² Denne saken hadde da pågått siden tidlig på året, og hadde dratt med seg et oppgjør særlig med Frelsesarmeen, i og med at syndfrihetslæren, som hadde innpass i Frelsesarmeen, blir avvist som "*ubibelsk og vildfarende*",²⁰³ og de av menighetens medlemmer som hadde latt seg innskrive der, blir utskrevet av menigheten.²⁰⁴ For Wettergreen hadde alt dette vært en hard belastning, og i et brev til menighetsrådet av 2/11 gjør han greie for de grunner som fører til hans oppsigelse, et brev som lyder som følger:²⁰⁵

Til Menighedsraadet!

¹⁹³ Lund s. 185f, jfr. "Budbæreren" 1887 s. 45f.

¹⁹⁴ "Budbæreren" 1887 s. 31, 72 og 145, og 1888 s. 7.

¹⁹⁵ FoP.A.nr.3 s. 68,69,71 og 77.

¹⁹⁶ Ibid. s. 69.

¹⁹⁷ Ibid. s. 117.

¹⁹⁸ Ibid. s. 113 og 123.

¹⁹⁹ Ibid. s. 131.

²⁰⁰ "Budbæreren" 1888, s. 114f.

²⁰¹ Lund s. 196.

²⁰² FoP.A.nr.3 s. 144, jfr. "Budbæreren" 1888 s. 188f der eldsterådet i Arendal gir sin fremstilling av saken.

²⁰³ Ibid. s. 117.

²⁰⁴ Ibid. s. 133 og 134.

²⁰⁵ Ibid. s. 149. Vedlegg.

I gaar overleveredes mig indesluttede Liste over de 14 Medlemmer som herved har forlangt sig udskrevne af Menighetens Ministerialbog.

At 14 Medlemmer saadanne som B. og F., de blant andre har begjæret sig udskrevne af Menighedens Medlemsantal uden at begjære sig "overført til nogen særskilt Menighed" er et Tegn - ja et overmaade stort Tegn.

Jeg vil nu for det første erklære, at alle de 14 staa for mig som elskelige Lemmer paa vor Herres Jesu Kristi Legeme. Men se her kommer jeg i Strid. Saalenge som jeg nu staa som Menighedens Forstander, nødes jeg til at udelukke dem alle fra Menighedens Forsamling. Jeg vil nu blot minde om H., der blev udelukket paa Menighedsmødet den 30. Sepbr. - dette er den 15de. Men, at H. saaledes blev udelukket, som han blev, har saaret mig saa dybt, at jeg ikke her kan tilbageholde at bemærke det. Er han i Himlen noget andet, end da han antegnedes i vor Menighed som Medlem? Jeg kan ikke finde noe andet ved ham, end at han saa er. Han blev anerkjendt som Broder, og som Broder udelukkes han.

Det blev visselig forstaaet som et Skin, hvorunder jeg krøb, da jeg paa hint Menighedsmøde sagde at jeg var kaldet og vilde gaa til Afrika som Missionær; men det var dog dengang kun et Skin. At jeg var kaldet af Gud og adlød Kaldet dengang, var sikkert, ligesaa er det fuldkomment sandt, at Kaldet aldrig tysnede i min Sjæl, og at jeg ogsaa blev kraftig kaldet, da jeg drog fra Afrika sidst, men dette, som jeg sagde i hint Menighedsmøde, da jeg anførte at det var et Kald fra Gud til mig, at jeg skulde blive Missionær i Zululandet, burde jeg have udtrykt saaledes dengang: jeg kan nu ikke under de forhaandeværende Omstændigheder, da en Broder, som jeg ikke kan udelukke af Menigheden, skal tvinges til at gaa ud, blive staaende som Forstander for Menigheden. Jeg erkærer da herved høitideligt for Menighedsraadet, at Kunnskapsprøven Søndag de 11te November, er den sidste ministerielle Handling jeg udfører i Arendals evangelisk lutherske Frimenighed. Min Samvittighed forbyder mig at staa længre som Forstander. Og naar dette er Tilfældet, da bliver det underligt for mig, at paa denne maade skal Gud faa udført sit Kald med mig til at gaa som Missionær til Afrika.

Naar jeg nu følger dette Guds Kald, da erklærer jeg herved, at jeg ikke længre kan være at betragte som Medlem af den evang. luth. Menighed hersteds, - men jeg vil komme til at utmelde mig af Menigheden med mine efter Kundskapsprøvens Afholdelse.

Arendal 2. Novbr. 1888

I Jesu Kjærlighed

Paul Wettergreen

5 Forbindelseslinjer mellom Munch, Wettergreen og Frikirken

5.1 Før frikirkedannelsen, uoffisielle kontakter (1875)

Selv om det på denne tiden enda ikke eksisterte noen etablert frikirkebevegelse, er det interessant å se litt på de kontakter som ble knyttet på det uoffisielle plan, kontakter som kom til å få betydning for den senere utvikling. På et så uoffisielt og uformelt plan som det her er tale om, er det vanskeligheter med kilder, og det som vesentlig er benyttet er notiser i forskjellige kristelige tidsskrifter.

Munch var tidlig med i reformarbeidet innen statskirken, allerede fra senest 1868²⁰⁶ avholdt han menighetsmøter på Horten, og det er rimelig å anta at han var i kontakt med de statskirkekritiske som senere kom til å gå ut og danne frikirkemenighet. Hvilken vei påvirkningen her gikk, er det vanskelig å si noe om, men at Munch mottok impulser fra andre dissenter, særlig metodistene med sin kirketukt og kirkeordning, er sikkert.²⁰⁷ I 1869 finnes en notis i LK²⁰⁸ om et kirkelig møte der kirkens forfatning ble drøftet.²⁰⁹ Foruten innleiderne Munch og Bugge, deltok også den senere frikirkeforstander Hundére i debatten. Den samme Hundére finner vi igjen på årsmøtet i Skiens fellesforening for den indre misjon i 1870 sammen med Wettergreen,²¹⁰ som allerede før dette hadde deltatt på et møte for Langesundsfjordens indremisjonsforening i Risør, der endel frikirkelige fra Arendal, blant annet Chr. H. Lund, senere redaktør av Budbæreren og eldste i Arendal, var tilstede.²¹¹ Det er vel også rimelig å anta at folk fra den senere frimenigheten i Risør deltok her, og at de også senere hadde utstrakt kontakt med Wettergreen under hans prestedid i Risør. Wettergreen og Hundére var senere på året også sammen i Tromsø, ved Det Norske Misjonsselskaps generalforsamling.²¹² Også Munch var på denne tiden med i indremisjonssammenhenger, og i 1871 stiftet han forening på Horten, der flere av de senere uttrådte var medlemmer.²¹³

I 1873 er Wettergreen igjen sammen med Hundére på et kretsmøte i Langesundsfjordens indremisjonsforening,²¹⁴ og her deltok også de senere Havstadmøtedeltagere emissærene Goderstad og Nordstrøm. Wettergreen og Hundére treffes også på et kretsmøte i pinsen 1874.²¹⁵ Dette året hører vi også igjen om Munch, og den senere frikirkeforstanderen Tallaksen, som drøftet nattverdsspørsmålet i forbindelse med Munchs skriftemålssamlinger.²¹⁶ Tausheten om Munch mellom 1871 og 1874 stemmer ellers godt med det han sier i "Mit Forhold" om at han i tiden omkring sin omvendelse trakk seg tilbake fra det kirkelige reformarbeid.²¹⁷ Men nå er han med igjen, og på et kretsmøte i Kragerø i 1874²¹⁸

²⁰⁶ LK, bd. 10, 1868, s. 351f.

²⁰⁷ "Mit Forhold" s. 36, jfr. "Hvorfor er jeg udstødt af Synagogen?", Dagbladet 2/6 1877.

²⁰⁸ LK bd. 12, 1869, s. 379f.

²⁰⁹ Jfr. LK, ny rekke, 1, 1869, s. 163ff: "Vor Kirkes Stilling".

²¹⁰ LK, ny rekke, 3, 1870 s. 102f.

²¹¹ Lund s. 70-72.

²¹² LK, ny rekke, 3, 1870, s. 139.

²¹³ FoP.H. s. 54ff.

²¹⁴ "Christelig Lægmandstidende" 1874, nr. 9.

²¹⁵ LK, ny rekke, 10, 1874, s. 365f.

²¹⁶ Holm, A. H.: "Forstander Peder Tallaksens Liv og Virksomhed" s. 60. Moss 1912.

²¹⁷ "Mit Forhold" s. 30-31.

²¹⁸ "Christelig Lægmandstidende" 1875, nr. 9 og 10.

møter han Wettergreen. Her er også senere synodeformann Findreng, og de senere Havstadmøtedeltagere emissærene Goderstad og Erlandsen. Alle disse, uten Munch, var også tilstede på et senere kretsmøte i Porsgrunn,²¹⁹ og her var også Hundére og emissær Aslaksen, som også deltok på Havstadmøtet.

Noen konklusjoner er det vanskelig å trekke av dette, men det er i alle fall klart at både Munch og særlig Wettergreen hadde en god del kontakt med kretser som kom til å spille en rolle ved frikirke-dannelsen.

5.2 Fra frie kirkelige foreninger til Frikirke. Munch og Wettergreens rolle (1875-1877)

Fra 1875 begynner det å skje ting som får direkte betydning for frikirke-dannelsen. Fri kirkelige foreninger blir stiftet på Horten og i Arendal. Vi vet ikke mye om bakgrunnen til disse foreningene, som ser ut til å ha vært noe ulik. Hortensforeningen kan vel sees som en frukt av Munchs virksomhet, mens Arendalsforeningen synes å ha røtter lenger tilbake. Chr. H. Lund, et av medlemmene, skriver at den sprang ut fra "Vennemøderne i Barbu", som antagelig har røtter i den gamle Lammerske frimenigheten. Dette mener i alle fall Diesen,²²⁰ og Lund nevner at "*Disse Møder kom først istand ved en Broder, der dog snart forlod vor Bekjendelse*",²²¹ muligens en lammersianer som senere gikk over til baptismen. Vår oppgave bli imidlertid ikke å drøfte mulige røtter, men den forbindelse disse foreningene hadde med hverandre, og med Munch og Wettergreen, etter at de var stiftet.

5.2.1 Horten

På Horten ble det stiftet en fri kirkelig forening 4/1 1875 av "*endel christelige og troende Venner af Hortens Menighed samlede i et Møde paa Apenes hos Pastor J. St. Munch*".²²² Foreningens formål var "*paa den Maade som man under Guds Ords Betragtning og nærmere Overveielse samt felles Bøn til Gud maatte finde rettest at virke for hans Riges Udbredelse og Menigheds Opbyggelse, efter hans Ord og den lutherske Kirkes Bekjendelsesskrift, den Augsburgske Konfession, ved enten at forlange Kirketugt efter samme gennemført, eller, ved protesterende mod den stedfundne Forsømmelse deraf, at udtræde af Satskirkesamfundet og slutte sig sammen til Dannelse af en evangelisk-luthersk Frikirkemenighed*".²²³ Påvirkningen fra Munch er her tydelig. For det første var han tilstede ved stiftelsen, og for det andre vitner vekten på bekjennelsen og uttredelse som siste mulighet etter først å ha forsøkt å gjennomføre kirketukt i samsvar med kirkens lover om påvirkning fra ham.

Foreningens neste møte fant sted 8/11, og her var også Hundére med.²²⁴ Kveldens emne var hva foreningen burde foreta seg for å nå sitt mål. Munch sier her at han har underretninger fra "*christelige Venner i og omkring Arendal, om at dersteds var dannet en Forening med samme Formaal*".²²⁵ Denne foreningen har til hensikt å sende en begjæring til kirkestyret for å få klarhet i om kirkelovene virkelig var foreldet, og selv om dette allerede var

²¹⁹ "Christelig Lægmandstidende" 1876, nr. 8-11.

²²⁰ Diesen s. 140.

²²¹ 25 år s. 33.

²²² FoP.H. s. 1.

²²³ Ibid. s. 3.

²²⁴ Ibid. s. 4.

²²⁵ Ibid. s. 4. Dette må være den kretsen som står som innbydere til Arendalsforeningen, da denne ikke stiftes før 15/11. Jfr. FoP.A.O.f.F. s. 1.

klargjort av Munch selv,²²⁶ maner han til å vente for å kunne opptre samlet. Det blir dog tatt avstand fra begjæringen, særlig på grunn av den sammenblanding av kirkelig og verdslig myndighet et slikt skritt representerer, noe som strider mot CA XXVIII. Det blir også enighet om å sende inn en søknad om privat nattverdnytelse, forrettet av Munch eller Wettergreen, selv om Munch tviler på at dette vil føre fram. Han går prinsipielt inn for full uttredelse, men av hensyn til andre troende brødre godtar han forslaget, dog med den forutsetning at om dette nektes, blir uttredelse resultatet. Munch oppfordrer også til kontakt med Arendalsvennene, og ber også Hundére, som på grunn av sin virksomhet som lekpredikant har en stor kontaktflate, arbeide for å gjøre foreningens formål kjent.

Et nytt møte finner sted hos Munch 13/11,²²⁷ etter at endel medlemmer kommer i tvil om det ikke likevel er rettest å gå ut straks, og om ikke en dispensasjon i nattverdsaken vil bidra til å sementere de kirkelige forhold. Munch holder imidlertid på en forsiktig linje, en eventuell uttredelse fordrer noe å gå inn i, og da må man ha en klar organisasjon og en forfatning, et arbeid som vil ta tid. I mellomtiden er det ikke forsvarlig å holde seg borte fra nattverden, særlig *"for Kvinderne, der almindelig er mer svage end Mænderne"*.²²⁸ Resultatet av dette blir en ny enighet om å se an tida.

Etter dette drar Munch til Kristiania, men kontakten opprettholdes, og påvirkninger fra Munchs virke kan stadig spores. Foreningen mangler stadig folk til å preke på sine møter, og det leses da gjerne fra Hofackers prekener,²²⁹ som Munch har mottatt impulser fra ved sin omvendelse,²³⁰ Munch er dessuten stadig på besøk, blant annet på nyåret 1876, hvor Munch deltar på et møte sammen med Hundére 4/1,²³¹ et møte som har kommet i stand på Munchs initiativ med det formål å gjøre foreningen mer åpen. Det siktes særlig til passusen om "Udtrædelse af Statskirken", og en komite nedsettes for å omarbeide foreningens regler med bistand av Hundére. Den 8/1 ble det vedtatt å endre navnet til "Horten Indremissions Forening"²³² med formålet: *"1) At virke til Guds Riges Udbredelse og hans sande Menigheds Opbyggelse paa Troens Grund efter Guds Ord og den Evangelisk-lutherske Lære. 2) At virke til Opnaaelse af kirkelig Frihed og dertil samvirke med andre Foreninger med samme formaal"*.²³³ Det ser dog ikke ut til at dette har ført til noen endring av foreningens arbeid, allerede 8/2 går formannen av i protest mot at de frikirkelige stadig arbeider for en frikirke.²³⁴ Kontakten med Munch ser ut til å bli mindre i denne tida, vi kan ikke se at han har besøkt Horten etter januar, men på Havstadmøtet, hvor også Munch deltok, var det i alle fall også to deputerte fra Horten, blant annet Edv. Hansen, senere redaktør av "Broderbaandet". Hortensforeningens svarbrev²³⁵ til innbyderne i Arendal anbefaler også innbydelse av Hundére og frimenighetsforstander N. Poulsen fra Eiker, og personlige hilsener til venner i Arendal viser også at kontakten mellom de to foreninger, som var anbefalt av Munch, var tilstede.

Om kontakten med Munch bli mindre på denne tida, så øker kontakten med andre frikirkelige kretser, fremfor alt med Hundére, men også med Poulsen og med frikirkelige på Moss, som ikke ser ut til å ha hatt den samme konfesjonelle bevissthet som

²²⁶ "Mit Forhold" s. 28.

²²⁷ FoP.H. s. 15-21.

²²⁸ Ibid. s. 19.

²²⁹ Ibid. s. 26 og 56.

²³⁰ "Mit Forhold" s. 28.

²³¹ FoP.H. s. 27.

²³² Dette stemmer dårlig med at det allerede var en indremisjonsforening på Horten, jfr. Baggethun s. 243, og senere notiser i protokollen for Hortensforeningen. Det må her være snakk om to forskjellige foreninger, men navnelikheten virker dog noe underlig.

²³³ FoP.H. s. 28.

²³⁴ Ibid. s. 32.

²³⁵ Ibid. s. 36-37.

Hortensforeningen.²³⁶ På grunn av begivenhetene i Moss, som Hundére frykter kan ende i sekterisme, kommer spørsmålet om menighetsdannelse opp høsten 1876. Dette skjer på et møte på Horten 9/9,²³⁷ som blir ledet av Hundére. Han har med et forfatningsutkast for en evangelisk-luthersk frikirke som han har fått tilsendt fra Wettergreen, antagelig et utkast vedtatt av Arendalsforeningen 16/8.²³⁸ På grunn av forstanderspørsmålet endte imidlertid møtet med et utsettelsesforslag. For det første var det uenighet om han burde være teolog eller ikke, og for det andre hadde man ingen kandidat for hånden. Dessuten ville man avvente resultatene fra Arendal. Det ble dog fastsatt en dag for samlet uttredelse av statskirken - den 14/9 - og ti personer meldte seg da ut på Horten. Mossingene, som hele tida hadde vært mere utålmodige, hadde da imidlertid allerede meldt seg ut den 12/9, og regnet seg etter dette som menighet, og 24/9 samlet de seg for første gang til nattverd, forrettet av Poulsen, på indremisjonens bedehus i Moss.²³⁹

På denne tida trer Munch i aktivitet igjen, den 28/9 kommer han til Horten, hvor han på grunn av dissenterlovens utilstrekkelighet advarer mot menighetsdannelse og forstandervalg.²⁴⁰ Dette fører til strid, da særlig Poulsen går inn for at en forstander må velges. Det ender med et kompromiss, og resultatet blir at 11/11 velges en "midlertidig forstander", tømmermann Ivar Pedersen, med kopist Pedersen som medeldste.²⁴¹ Noen ordinasjon foretas imidlertid ikke, og det kan hverken sees at I. Pedersen forrettet nattverden eller prekte. På de møter der det ikke var noen tilreisende predikant ble det i stedet holdt høytlesning fra en eller annen postille, gjerne Hofackers. En ordnet menighet er imidlertid i emning, og da Hundére, som har vært på Horten og talt ganske ofte, går ut av statskirken, blir han på et menighetsmøte 2/5 1877 kalt til forstander, etter at foreningen dagen før hadde nytt nattverden for første gang under en senere frikirkeforstander, nemlig Wettergreen.²⁴² Den 6/5 1877 blir Hundére ordinert til forstander for Moss og Horten frimenigheter av Wettergreen sammen med eldstebrødre fra Moss og Horten.²⁴³ Ordinasjonsritualet er med små forskjeller det samme som ble brukt i Arendal 7/6,²⁴⁴ en så godt som ordrett oversettelse av tilsvarende rituale fra The United Presbyterian Church i Skottland, dog med forpliktelse på de lutherske bekjennelsesskrifter i stedet for Westminsterkonfesjonen.²⁴⁵ Dermed er Frikirkens første menighet organisert.

Det ser ut til at særlig Munch har hatt betydning for dannelsen på Horten. Ved sin statskirkekritikk ble han årsak til dannelsen av den frie kirkelige forening og til de senere uttredelser. Videre har han vel også hatt betydning for foreningens konfesjonelle karakter. At dannelsen av frimenigheten tok så lang tid er vel også delvis Munchs verk, i og med at han etter uttredelse kom, advarte mot menighetsdannelse under henvisning til dissenterloven.

5.2.2 Arendal

Arendalsforeningen har som nevnt røtter lengre tilbake enn Hortensforeningen, og kan hverken føres tilbake til Munch eller Wettergreen. Men når foreningen begynner å ta form, er det overraskende nok også her Munch som dukker først opp. Våren 1875 reiste en deputasjon fra Arendal innom Horten og Munch for å kalle ham til emissær eller "om saa skulde være at Forholdene førte det dertil at en Udtrædelse blev nødvendig, han da vilde træde tjenende til

²³⁶ 25 år s. 87.

²³⁷ FoP.H. s. 40-49.

²³⁸ FoP.A.O.fF. s. 15, jfr. "Redegjørelsen" s. 44-52.

²³⁹ FoP.H. s. 50.

²⁴⁰ Ibid. s. 51.

²⁴¹ Ibid. s. 53.

²⁴² Ibid. s. 60.

²⁴³ Ibid. s. 63-68.

²⁴⁴ "Vidnet" 1877 s. 4-5.

²⁴⁵ "Kristus er Herre" s. 63. Oslo 1977.

iblandt os og lede vore Anliggender i Overensstemmelse med Guds Ord"²⁴⁶ på veien til Kristiania, der de ville få klarhet i forholdene omkring sogneprest Dietrichson, en utpreget grundtvigianer som sto i sterk spenning til deler av sin menighet. Munch avslo, men lovet å besøke Arendal. Dette skjedde i forbindelse med et besøk hos Wettergreen i Risør i september. I Arendal opptrådte han med varsomhet, "*med Hensyn til det Skridt som Pastoren havde taget i at nedlegge sit Embede, var han meget tilbageholden, og paa gjentagne Spørgsmaal om denne Sag, henviste han til sit Skrift "Munchs Redegjørelse",²⁴⁷ da han vide undgaa det som kunde give Anledning til at hans Reise blev betragtet som en Agitationsreise"*.²⁴⁸ Han deltok likevel på et møte i Barbu sammen med 14 menn, hvor han redegjorde for sin og Wettergreens uttredelse og for kirkenøden i Skottland, med den konklusjon at kirkenøden i Norge var enda større. Resultatet av dette ble at de 14 kom sammen igjen 4/10 for å fastsette regler for videre møtevirksomhet. Etterhvert valgtes et styre, og på møtene ble statskirkelige forhold drøftet. Under henvisning til Luther og Munch²⁴⁹ ble det enighet om at menigheten, som er gitt sakramentene, er ansvarlig for deres rette bruk. Menigheten unnskyldes fordi den under de rådende forhold er umyndig, men den har plikt til å strebe etter å bli myndig. Den 1/11 vedtas det en uttalelse om kirketukten som sendes til Munch for at han skal uttale seg, antagelig det skriv Munch nevner på møtet i Horten 4/11.²⁵⁰ Munchs svar er at det er utilrådelig for en forening å handle på egen hånd, og anbefaler samarbeid, gjerne på et større fellesmøte.²⁵¹ Dette svaret kommer 15/11, og samme dag konstitueres foreningen under navnet "Den frie kirkelige Forening for Arendal og Omegn".²⁵² Formålet er å fremme den kirkeforfatning som stemmer best med Guds ord, og for å bli opptatt, måtte medlemmene besvare to spørsmål, nemlig: "1) Troer du paa den herre Jesus, vil du bekjende hans Navn, og i dit Levnet vandre dette værdigt? 2) Vil du være den lutherske Bekjendelse tro?".²⁵³ I tråd med dette programmet fortsetter foreningens møter, i stadig kontakt med Munch. På et møte på nyåret 1876 blir også forslaget om å kalle Munch til emissær tatt opp igjen, men forkastet.²⁵⁴

I august 1876 kommer så det store møtet på Havstad.²⁵⁵ Dette var først ment å være et mindre møte til belysning av de kirkelige spørsmål, men interessen var stor, og da møtet ble avholdt, var det 6-7000 mennesker tilstede,²⁵⁶ blant disse flere predikanter og emissærer fra kretser som alle fikk betydning for Frikirken, såsom den gamle Lammerske frimenighetsforstander Poulsen fra Eiker, Johan Erlandsen, som tidligere hadde virket i Arendal og vært sterkt kritisk til statskirken, antagelig under påvirkning av Lammers,²⁵⁷ emissærene Severin Aslaksen og Aslak Findreng fra Langesundsfjordens indremisjonsforening, emissær Nordstrøm fra Drammen og Lars Goderstad fra Arendal indremisjon. Også Munch og Wettergreen var tilstede, de kom da direkte fra et besøk i Skottland, hvor de blant annet hadde studert den presbyterianske forfatning. Spørsmålene som ble drøftet var: "1) *Hvad er Følgene blevne af at Kirken er kommen under Staten?* 2) *Kan Statskirken fyldestgjørende reformeres?* og 3) *Hvilken Kirkeforfatning er mest stemmende med Guds Ord? Og bør man virke for en saadan i Ordet grundet Kirkeforfatnings Indførelse?*

²⁴⁶ FoP.A.O.fF. s. 5.

²⁴⁷ "Mit Forhold"

²⁴⁸ FoP.A.O.fF. s. 5-6.

²⁴⁹ Ibid. s. 8.

²⁵⁰ FoP.H. S. 4-5.

²⁵¹ FoP.A.O.fF. s. 12-13.

²⁵² Ibid. s. 13.

²⁵³ Ibid. s. 13-14.

²⁵⁴ Ibid. s. 14.

²⁵⁵ Noe offisielt referat fra dette møtet finnes ikke, noe som beklages allerede i "Redegjørelsen" s. 9-10. Jeg støtter meg til "Redegjørelsen", "25 år" og LK, 4. rekke, 1, 1877, s. 100-102, 132f og 167f.

²⁵⁶ "Redegjørelsen" s. 9.

²⁵⁷ 25 år s. 28-29.

Og paa hvilken Maade?". På det første spørsmålet ble svaret at denne forening hadde ledet til en høyst skadelig trelldom. Spørsmål 2 ble besvart med et enstemmig nei. Før spørsmål 3 ble besvart, holdt Munch, som var valgt til ordstyrer, et lengre innlegg der han redegjorde for de forskjellige kirkeforfatninger, nemlig den biskoppelige, den presbyterianske og den independistiske. Munch gikk selv inn for en presbyteriansk kirkeforfatning, men kunne også tenke seg en lavkirkelig episkopal forfatning.²⁵⁸ Resultatet ble enighet om at den presbyterianske forfatning var den beste.

Wettergreen ser ikke ut til å ha spilt noen stor rolle under dette møtet, men er dog enig i at statskirken ikke kunne reformeres fyldestgjørende.²⁵⁹ Det virker dermed som om det var Munch som fikk størst betydning for Frikirkens senere forfatning. Men også her maner han til tilbakeholdenhet når det gjelder tredje spørsmåls to siste deler, og han avviser at han skulle være en lidenskapelig frikirkemann under henvisning til at møtet ikke fattet noen beslutninger i kirkeordningsspørsmålet.²⁶⁰ Det ble "*slet ikke voteret og slet ikke fattet nogen Resolution, idet Mødet paa Havstad kun var diskuterende*".²⁶¹ Når "Redegjørelsen" således gir uttrykk for at "*Nogen mente, at de Troende i almindelighed ikke vare modne for en saadan Forfatning*",²⁶² er det all grunn til å anta at Munch var blant disse. Munchs betenkeligheter ser dog ikke ut til å ha kunnet stanse den almene begeistring over frikirketanken, og i Arendalsforeningen går arbeidet for kirkestiftelse videre. Et styremøte 16/8 fatter følgende beslutninger:²⁶³ 1) Opptagelse av Munch og Wettergreen i en sentralkomite, som konstitueres samme dag. 2) Meddelelser til Horten om alle viktige beslutninger. 3) Utgivelse av et organ, hvor Munch forespørres om å være redaktør. 4) Referat fra Havstadmøtet og et kirkeforfatningsutkast trykkes og sendes ut i 10.000 eksemplarer. 5) Et spørsmål til Stortinget om unntak fra dissenterloven henlegges inntil videre. 6) Et forfatningsutkast blir vedtatt.²⁶⁴ På dette møtet deltar Wettergreen, muligens for første gang. Munch er ikke tilstede, men gis vetorett, idet alle vedtak sendes ham for påtegning.

På et nytt møte 16/10 er Munch tilstede, og han og Wettergreen får her i oppdrag å utarbeide et forfatningsutkast sammen med to fra Arendalsforeningen,²⁶⁵ mens bladsaken blir utsatt inntil videre. Hva det blir til med forfatningsarbeidet, vet vi imidlertid lite om. Det finnes et "Forslag til en Frikirkelig Forfatning i vort Land"²⁶⁶ på sidene 25-31 i forhandlingsprotokollen, men denne er svært mangelfullt ført,²⁶⁷ og det er ikke klart om dette forslaget er det som ble vedtatt 16/8 eller om det er Munch-Wettergreenkomiteens forslag. Forslagets forholdsvis lite gjennomarbeidede form sammen med at det hverken er skrevet med Munchs eller Wettergreens skrift, skulle vel tyde på at i alle fall Munch ikke har hatt noe med det å gjøre. Det avviker også så mye fra den forfatning som senere ble vedtatt²⁶⁸ at det kan tyde på at det må være et tidlig utkast. En ting som kan tyde på at det er utkastet fra 16/8, er fronten mot episkopal kirkeordning i § 7, noe som kan være et utslag av diskusjonen på Havstadmøtet. I den endelige forfatning er denne front dreid mot statskirkens menighetsbegrep.

²⁵⁸ Ibid. s. 44.

²⁵⁹ LK, 4. rekke, 1, 1877, s. 100.

²⁶⁰ Dagbladet, 2/6 1877.

²⁶¹ LK, 4. rekke, 1, 1877, s. 132.

²⁶² "Redegjørelsen" s. 10.

²⁶³ FoP.A.O.fF. s. 15-16.

²⁶⁴ Jfr. FoP.H. s. 40.

²⁶⁵ FoP.A.O.fF. s. 16.

²⁶⁶ Ibid. s. 25.

²⁶⁷ Jfr. "Redegjørelsen" s. 9: "Tvende af de tilstedeværende bleve anmodede om at tage Referat af disse Forhandlinger (Havstadmøtet), hvilket ogsaa skeede, men desværre kom det ikke i en saadan Stand, at det kunde fremlægges for Offentligheden". Dette er det ingen grunn til å tvile på dersom disse også har hatt ansvaret for foreningens protokoll.

²⁶⁸ "Redegjørelsen" s. 44-52.

Munch ser etter dette ut til å ha trukket seg tilbake fra foreningen i Arendal, i alle fall etter at Wettergreen, som ved nyttårstider 1877 mottok forstanderkall fra foreningen i Arendal, meldte seg ut av statskirken 27/3.²⁶⁹ Det synes som om Munchs skepsis til forhastede uttredelser og kirkedannelse her har slått ut, i det Wettergreens akseptering av kallet gjorde det klart at dannelsen nå sto for døra. På grunn av dette måtte også forfatningsarbeidet fullføres, noe som skjedde i april, da saken bel behandlet på flere møter etter at Wettergreen hadde vært i Arendal ei uke i forbindelse med dette arbeidet.²⁷⁰ På det siste av disse møtene, 29/4, ble "*Foreningens Redegjørelse oplæst og vedtaget*".²⁷¹ Dette må være den senere utgitte "Redegjørelse", og om dette er tilfelle, er del I og II i denne forfattet av Chr. H. Lund og en H. Jensen, som da kan være Arendalskomiteens to representanter i kirkeforfatningskomiteen. Dette støtter også teorien om at Chr. H. Lund også har ført forfatningen i pennen og gitt den et mere saklig og nøkternt preg enn ventelig om Wettergreen hadde vært forfatteren.²⁷² Denne forfatningen ble så vedtatt på et eget møte 10/5.²⁷³ Nå hadde man forfatning og forstander, og veien lå klar for menighetsdannelse, som fant sted 3/6 med 130 medlemmer.²⁷⁴

5.3 Fra frikirkedannelsen til ca. 1890

På sommeren 1877 har vi frikirkemenigheter i Arendal, Moss og Horten, men noen sammenslutning til kirkesamfunn har enda ikke skjedd. Derfor opprettholder Munch en viss kontakt med disse menighetene, som han vel foreløpig betrakter som frie menigheter innenfor folkekirkens ramme. Munch og Wettergreen reiser denne sommeren igjen til Skottland, denne gangen som innbudte gjester til et stort presbyteriansk kirkemøte. Forbindelsen mellom dem holdes ved like også etter dette, høsten samme året er Wettergreen i Kristiania "*i Anledning af Pastor Munch og nogle andre Venners Udtrædelse af Statskirken, hvilke nu agte at danne Frimenighed i Lighed med os*".²⁷⁵ Også Hundére tilskrives i denne anledning, noe som viser at Munch stadig sees på som Frikirkens mann. Dette fører til at de uttrådte i Kristiania kaller Munch til forstander ved nyttårstider 1878, og i første omgang svarer også Munch positivt på dette.²⁷⁶ Men etter at presbyteriedannelsen er et faktum i april, ser all kontakt ut til å opphøre, og Munch sier fra seg forstanderkallet. Presbyteriedannelsen, og dermed stiftelsen av et kirkesamfunn, er antagelig også årsaken til at Munch like før presbyteriemøtet oppfordrer presbyteriet til å overta redaksjonen av "Vidnet", da han ikke kan stå som redaktør for et organ for Frikirken, men tilbudet avslås av økonomiske årsaker.²⁷⁷ Dermed er Munch ute av bildet når det gjelder Frikirken.

Wettergreens skjebne er imidlertid i årene fremover nøye knyttet til Frikirken, og fra 1878 var han dens leder som presbyterieførermann. Med hans stilling er det egentlig merkelig at Frikirken ikke gikk til grunne som luthersk kirkesamfunn, da han gikk ut i 1888. At dette ikke skjedde, viser bare at de uttrådte hadde mer å bygge på enn personer, noe som viser seg ganske tidlig. Hverken Wettergreens misjonsengasjement eller hans endetidsforventninger førte til problemer, og dette var da også tilstede helt fra begynnelsen. Problemene oppstår etterhvert som alliansesyntet kommer til å prege Wettergreen, og dette finner vi spor av allerede under Fransons besøk i 1883. Her er eldsterådet i Arendal tydeligvis mer reserverte

²⁶⁹ 25 år s. 54.

²⁷⁰ FoP.A.O.fF. s. 34.

²⁷¹ Ibid. s. 35.

²⁷² "Kristus er Herre" s. 55.

²⁷³ FoP.A.O.fF. s. 35.

²⁷⁴ Ibid. s. 35-39: Medlemsliste.

²⁷⁵ Ibid. s. 47.

²⁷⁶ 25 år s. 103.

²⁷⁷ Pas.A.P.B. s. 9.

enn Wettergreen, som hadde satt mye inn for å få ham til byen,²⁷⁸ og når Wettergreen i 1888 prøver å få tak i Franson på ny, sier eldsterådet nei.²⁷⁹ I tida mellom 1883 og 1888 hadde Wettergreen ført en åpnere og åpnere linje overfor andre konfesjoner, noe han også hadde støtte for blant deler av menigheten, men eldsterådet ser hele tida ut til å ha vært seg forfatningens lutherske bekjennelse bevisst. Dette førte i disse årene til flere menighetsmøter der forholdet til andre konfesjoner ble drøftet, og hver gang ble resultatet formaninger om å slutte opp om menighetens eget arbeid. Eldsterådets mere restriktive linje ble altså den ledende, og Wettergreen hørte gang på gang til mindretallet. Disse konfrontasjonene nådde et toppunkt i 1888. Tidlig på året startet den saken som til slutt førte til Wettergreens avgang, nemlig om et medlem som hadde uttalt seg offentlig i strid med bekjennelsen skulle utelukkes. Denne saken, og de mange øvrige kirketuktsaker, var selvsagt en påkjenning for Wettergreen.²⁸⁰ Hans endrede syn kom også til uttrykk i hans forkynnelse, og om denne skriver Chr. H. Lund: *"Wettergreens Prædikemaade var ikke ganske den samme i de sidste Aar som da han først kom til Arendal. I de tidligere Aar prædikede han Evangeliet, Kristus for os, meden han nu hyppigt taledede om Herrens Tilkommelse og fremholdt Kristus i os, som det Herlighedens Haab. Ligeledes stræbte han at forene Guds Børn af de forskjellige Bekjendelser, til Virksomhed for Sjæles Frelse ---. Ligesaa satte han stor Pris paa, ved saakaldte Alliancemøder, at faa virke sammen med Forstanderne for Methodist- og Baptistmenigheden"*.²⁸¹ Om Fransons betydning skriver han: *"Det var øiensynligt at Missionær Franzon, der atter havde aflagt et Besøg i Arendal, havde, ved sin praktiske Forkyndelse og Fremtreden, udøvet en ikke ringe Indflytelse paa Wettergreen"*.²⁸² Denne innflytelse ble sikkert ikke mindre da Wettergreen var på bibelkurs hos Franson i Kristiania sommeren 1888, mot menighetens ønske.

Sommeren 1888, under Wettergreens fravær, vedtar et enstemmig menighetsmøte at medlemmer som har latt seg innskrive i Frelsesarmeen, som Wettergreen har stor sympati for, må utskrives av menigheten.²⁸³ Når Wettergreen kommer hjem igjen, blir han så på et møte 10/9 etter eget ønske fritatt for både menighetsrådsmøter og menighetsmøter, på grunn av svekket helse og stort arbeidspress. Fritagelsen gjaldt dog *"indtil videre, det vil sige, indtil Wettergreen atter var saa restituered at han kunde gjenoptage Ledelsen"*,²⁸⁴ i det *"man vilde gjøre alt for at vise Wettergreen sin Kjærlighed"*.

På denne tiden omtaler også daværende redaktør Chr. H. Lund forholdene i Arendal i "Budbæreren". I en artikkel i september sier han at han under de rådende forvirrede forhold setter sin lit til en kjerne i menigheten *"der paa den ene Side har seet og ser fremdeles, at Statskirken, som Kirke betragtet, er intet andet end en menneskelig Institution, og derfor kan vi ikke gaa tilbage til den, og paa den anden Side er den lutherske Lære om Forsoningen, Retfærdiggjørelsen og Helliggjørelsen vort Hjertes dyre Eie, som den, efter vort Syn, klareste Fremholdelse af Bibelens Lærdomme isaahende, og derfor kan vi ikke gaa til noget andet af de bestaaende Kirkesamfund med en fra os forskjellig Læreopfattelse"*.²⁸⁵ Svaret på innflytelsen fra Frelsesarmeen og andre må derfor være å *"legge særegen Vægt paa Trohed mod Bekjendelse og Forfatning, samt et nøiere Kjærlighedens Kjendskab og Tilsyn til sine Lemmers saavel Lære som Levnet"*.²⁸⁶ Når så den før omtalte kirketuktsak kommer opp til avgjørelse 30/9, kan menigheten på dette grunnlag ikke gjøre noe annet enn å utelukke

²⁷⁸ Diesen s 192, jfr. 25 år s. 76-77.

²⁷⁹ FoP.nr.3 s. 134-136.

²⁸⁰ Lund s. 194.

²⁸¹ Ibid. s. 189-190.

²⁸² Ibid. s. 190.

²⁸³ FoP.nr.3 s. 134-136.

²⁸⁴ Ibid. s. 140.

²⁸⁵ "Budbæreren" 1888, s. 135.

²⁸⁶ Ibid. s. 135.

"vranglæreren". Dette kan ikke Wettergreen godta, fordi for ham er det ikke læren, men livet som er det vesentlige, og han kan ikke frakjenne noen "Brodernavnet" så lenge det ikke er noe å utsette på livsførselen. Noe slikt betegnes endog som en *"Sønderlemmelse af Kristi Legeme"*.²⁸⁷

Nettopp en fastholden på bekjennelsen er det altså som bestemmer menighetens handlemåte, og når Wettergreen på grunn av nevnte sak sier opp, blir oppsigelsen godtatt, noe som meddeles presbyteriestyret etter at dette hadde bemerket det forfatningsstridige i fremgangsmåten.²⁸⁸ Presbyteriet reagerte også ved sammenkalling til ekstraordinært møte i Kragerø 21/11, hvor Wettergreens sak blir behandlet. Wettergreen selv er ikke tilstede, han er fritatt for dette av eldsterådet i Arendal,²⁸⁹ men han sender likevel et telegram.²⁹⁰ Resultatet av møtet blir at *"Presbyteriet enedes om at tilstille Pastor Wettergreen en Adresse indeholdende Samfundets oprigtige Tak for den Nytte og Opofrelse han i sin Funktion som Presbyterieformand og pastor har ydet Kirkesamfundet. Paa samme Tid udtrykkes, at Presbyteriet ikke har kundet billige hans Fremgangsmaade ved Udtrædelsen, hvilken Adresse offentliggjøres i Budbæreren"*.²⁹¹ I adressen takkes det så først for funksjonstida i Frikirken, *"samtidigt som vi med Vemod maa beklage, at du har nedlagt Forstandergjæringen i Arendals Menighed og samtidigt udtraadt af Kirkesamfundet paa en Maade og af Grunde ingen af os har kundet billige eller finde at være i Overensstemmelse med vort Kirkesamfunds Orden og Guds Ord"*.²⁹²

Bruddet med Frikirken var nå et faktum, men de mange personlige bånd lot seg ikke bryte så lett, og også i tida etter sin gjendåp, opptrer Wettergreen i Frikirken, blant annet i Skien, der han bare to dager før sitt slagtilfelle talte og deltok i nattverden, *"og da han kom hjem, var han saa lykkelig og hjerteglad, som jeg ikke har seet ham paa Aar"*.²⁹³ Også hans begravelse ble foretatt fra Frikirken i Arendal, og her talte flere frikirkeforstandere. Etter hans død ble det opptatt ofringer til hans enke,²⁹⁴ noe som viser at man klarte skillet mellom person og sak. Wettergreen ble elsket som før, men hans lære kunne ikke aksepteres.

²⁸⁷ Ibid. s. 187.

²⁸⁸ FoP.A.nr.3 s. 146, jfr. FoP.S.B. s. 20.

²⁸⁹ Ibid. s. 148.

²⁹⁰ FoP.A.P.nr.2 s. 113.

²⁹¹ Ibid. s. 111.

²⁹² Ibid. s. 113, jfr. "Budbæreren" 1888 s. 182.

²⁹³ "Budbæreren" 1889 s. 55.

²⁹⁴ FoP.A.nr.3 s. 260 og 262.

6 Konklusjoner

6.1 Munch

Det ser ut som om særlig tre forhold har hatt betydning for Munch, nemlig forholdet til presteeden, til dissenterloven, og til den lutherske bekjennelse. Hans forhold til presteeden gjorde at hans handlemåte ikke uten videre kunne være bindende for andre, hans avskjed og også hans uttredelse, hang nøye sammen med hans stilling som prest. Det bruddet som kom, førte imidlertid til at tanker om kirkens ordning ble utviklet, og han endte opp med at målet burde være frie lutherske menigheter innenfor folkekirkens ramme. Derfor kunne han også, når de første frie menigheter ble dannet, støtte opp om dette, men på grunn av at han aldri kunne godta å bli regnet som dissenter, ble dissenterloven et avgjørende hinder da det kom til kirkedannelse. Men selv om han av denne grunn aldri kom til å gå inn i Frikirken, fikk likevel hans innsats varig betydning, for det første i hans understrekning av bekjennelsen, og for det andre i at kirkeordningen derfor ikke ble en salighetssak. Så lenge kirken fikk styre seg selv, ble ordningene ikke avgjørende.

6.2 Wettergreen

Wettergreen blir på mange måter Munchs motsetning, selv om de begge i 1875 kom til å gå til det samme skritt. Årsakene var dog høyst ulike. For Wettergreen spilte aldri den lutherske bekjennelse den rolle den gjorde for Munch, hovedsaken var Guds ord, og å finne ordninger som stemte overens med dette. Når dette ble utmyntet på et menighetssyn, var nok Wettergreens ideal rene menigheter, men renheten gjaldt her mer enn lære. Ytterligere forsterket ble dette av Wettergreens sterke bevissthet om at endetida var nær, noe som bidro til et sterkt misjonsengasjement, fordi dette da ble en hastesak. Som en følge av dette ble konfesjonelle grenser nærmest betydningsløse, det viktigste ble å få folk frelset. Dermed ble det umulig å stå som forstander i en luthersk kirke i lengden.

6.3 Frikirken

Frikirkedannelsen kan ikke sees som noe entydig resultat av Munchs og Wettergreens virksomhet. Som vi har sett, var det også mange andre påvirkninger som gjorde seg gjeldende, og omtrent samtidig med de frie menigheter vi har behandlet, ble det da også stiftet andre menigheter, uten at vi kan se at Munch eller Wettergreen har hatt noen betydning for dette. Men Munch og Wettergreen har ikke dermed vært uten betydning, de har i høy grad bidratt til å gi Frikirken både sitt konfesjonelle ståsted og sin utbredelse. Når det gjelder Munch, var han den som på Havstadmøtet la fram den presbyterianske kirkeforfatning slik at den vant gjenklang, og med sin kontakt med de frie kirkelige foreninger, særlig på Horten og i Arendal, har han vel også vært med på å understreke og forsterke den vekt på den lutherske bekjennelse som allerede var til stede. Når det gjelder Wettergreen, må vi regne med at han med sin brede kontaktflate, både fra de årene han reiste for Det Norske Misjonsselskap og fra årene som emissær i Risørtraktene har bidratt adskillig til å berede grunnen for frikirkedannelsen flere steder. Paradoksalt nok ser det også ut til at det nettopp var Wettergreen som gjennom sin utvikling provoserte fram en endelig besinnelse på den lutherske bekjennelse i Frikirken. I de kritiske årene da han fjernet seg mer og mer fra den forfatning og den bekjennelse som

Frikirken hadde vedtatt, var nemlig bekjennelsen det som ble svaret hos dem som ble stående. Som et eksempel på dette kan nevnes presbyterieformannens nyttårshilsen til menighetene i 1890, der han skriver: *"I vor Tid er der fuldt af mangehaande og fremmede Lærdomme, lader eder ikke omdrive af dem. --- Jeg har lagt Mærke til, at man i vor Tid er meget udsat for at forveksle den Helligaands kraft med Følelsernes; Guds skrevne og aapenbarede Sandheds Ord med den indre Talen, og det har vært, er og vil blive til stor Skade for den sunde og rolige Vekst i Naaden og et godt Samfunds Liv og Brodeskab ---. Vort Samfund har Fremtid, lad os have Tro for vor Sag, og arbeide for dets Fremgang ved at prædike Jesum Kristum den korsfæstede og med vort Liv være hans Anbefalingsbreve. Lad de udenforstaaende troende Venner faa se at vi ikke af Lyst til Forening med anderledes tænkende forraader Sandheden og vort eget Standpunkt".*²⁹⁵

Om de ikke har vært de eneste, kan det derfor i alle fall sies at Munch og Wettergreen gjennom sine handlemåter beredte vei for Den Evangelisk Lutherske Frikirke i Norge, og i høy grad bidro til å prege dens utvikling.

7 Litteratur

7.1 Utrykte kilder

Forhandlingsprotokol for Arendal og Omegns frie kirkelige Forening/ Arendal og Omegns Frimenighed (1875-1880).

Forhandlingsprotokol nr. 3 for Den evangelisk lutherske Frimenighed i Arendal og Omegn fra den 24. mai 1886 (-1904).

Forhandlingsprotokol for Hortens frie kirkelige Forening/ Hortens Frimenighed (1875-1881).

2. Forhandlingsprotokol for Arendal Presbyterium, begyndt i Juni 1884 (-1892).

Protokol over afgaaende Sager Arendals Presbyteriums bestyrelse vedkommende (1877-1923).

Synodens Bestyrelses Forhandlingsprotokol (1886-1912).

Dette materiale finnes i Den Evangelisk Lutherske Frikirkes arkiv.

7.2 Trykt litteratur

Aarflot, Andreas: "Norsk kirkehistorie" Bind II. Oslo 1971.

Baggethun, Rolf: "Horten, ferjestedet som ble marinestasjon og by". Horten 1960.

Breda, O. C.: "Lars Skrefsrud i Bodsfængslet" i *Norvegia Sacra* 1923.

"Broderbaandet" 1879-1881, uoffisielt organ for Frikirken, ved E. Hansen og V. M. Hancke. Kristiania.

"Budbæreren" 1883-1890. Organ for de evangelisk-lutherske Frimenigheder. Kragerø/Arendal.

"Christelig Lægmandstidende" 1874-1884. Organ for Langesundsfjordens indre Missionselskab. Porsgrunn.

"Den norske evangelisk-lutherske frikirke gjennom 75 år" Utgitt av Synoden. Oslo 1952.

"Die Religion in Geschichte und Gegenwart", 3. oppl., 3. bind. Tübingen 1959, artikkel Hofacker, Ludwig s. 412, og 5. bind, Tübingen 1961, artikkel om Rudelbach, Andreas Gottlieb s. 1208.

Diesen, Ingulf: "Veiryddere". Oslo 1980.

Gulbrandsen, Birger: "Nattverden i Norsk Kristenliv". *Norvegia Sacra* 1948. Oslo 1948.

Hofacker, Ludwig: "Prædikener paa alle Søn- og Helligdage tilligemed andre Taler, med Meddelelser af Forfatterens ydre og indre Livsførsler". Fri Oversættelse efter Originaludgavens 15. Opl., 2. oplag. Christiansand 1857.

Holm, Andreas H.: "Den norske frikirkes Historie 1877-1927 skrevet i korte trekk". Moss 1927.

Holm, Andreas H.: "Forstander Peder Tallaksens liv og virksomhed, skrevet i korte trekk". Moss 1912.

Høyer, Andreas: "Kirkelige Vidnesbyrd, en Redegjørelse". Molde 1872.

"Kirkelig Kalender for Norge" 1875-1878. Red. Th. C. Bernhoft. Kristiania.

"Kristus er Herre. Den Evangelisk Lutherske Frikirke. 1877-1977". Oslo 1977.

Lund, Chr. H.: "25 Aar af den ev. luth. Frikirkes Historie i Norge. Et Overblik, særlig af dens Grundlæggelse". Arendal 1902.

Lund, Chr. H.: "Pastor Paul Peter Wettergreens Liv og Virksomhed. Med Anførsel af hans Skrifter (Hovedsagelig gjengivet med hans egne Ord)". Arendal 1890.

"Luthersk Kirketidende" 1868-1890. Kristiania.

"Luthersk Ugeskrift" 1877-1890. Kristiania.

Merle d'Aubigne, J. H.: "To Konger og to Kongeriger, eller Skotlands trehundreaarige Kamp for kirkelig Frihed". Oversatt av C. M. Eckhoff. Bergen 1873.

Molland, Einar: "Norsk Kirkehistorie i det 19. årh.". I-II. Oslo 1979.

Munch, Johan Storm: "Hvorfor er jeg udstødt af Synagogen?". Dagbladet, 2/6 1877.

Munch, Johan Storm: "Mit Forhold til Statskirken og dens Embede. En Bekjendelse. Med Anhang af Pastor Wettergreen". Horten 1875.

Munch, Johan Storm: "Om Skriftemaalet navnlig i Forbindelse med Nadveren". 2. udgave af "Om Absolution eller Afløsning". Horten 1875.

Norsk biografisk leksikon. Bind IX. Artikkel om Munch, Johan Storm, s. 440-441. Oslo 1940.

"Ny Luthersk Kirketidende". 1877-1881. Bergen.

"Redegjørelse for Arendals og Omegns frikirkelige Forening samt en kort Fremstilling af de Grunde, der har ledet til Dannelsen af et af Staten uafhængigt evang.-luthersk Kirkesamfund". Arendal 1877.

Rudelbach, A. G.: "Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip, dens Udarting og dens mulige Gjenreisning, fornemmelig i Danmark". København 1849.

Rygnestad, Knut: "Dissentarspørsmålet i Noreg frå 1845 til 1891". Oslo 1955.

Svendsen, Christian: "Søndeled II". Risør 1954.

"Vidnet. Et kristeligt Ugeblad". Redigert og utgitt av J. St. Munch. Kristiania 1877-1879.

Wettergreen, Paul: "Brev til mine Venner i Anledning af min Udtrædelse af Statskirken den 27.de Marts 1877". Risør 1877.

Wisløff, Carl Fredrik: "Norsk kirkedebatt gjennom 100 år". Oslo 1979.

7.3 Forkortelser

25 år:	Lund, Chr. H.: "25 Aar af den ev. luth. Frikirkes Historie i Norge. Et Overblik, særlig af dens Grundlæggelse". Arendal 1902.
50 år:	Holm, Andreas H.: "Den norske frikirkes Historie 1877-1927 skrevet i korte trekk". Moss 1927.
75 år:	"Den norske evangelisk-lutherske frikirke gjennom 75 år" Utgitt av Synoden. Oslo 1952.

CA:	Confessio Augustana.
FoP.A.nr.3:	Forhandlingsprotokol nr. 3 for Den evangelisk lutherske Frimenighed i Arendal og Omegn fra den 24. mai 1886 (-1904).
FoP.A.O.fF:	Forhandlingsprotokol for Arendal og Omegns frie kirkelige Forening/ Arendal og Omegns Frimenighed (1875-1880).
FoP.A.P.nr.2: 2.	Forhandlingsprotokol for Arendal Presbyterium, begyndt i Juni 1884 (-1892).
FoP.H.:	Forhandlingsprotokol for Hortens frie kirkelige Forening/ Hortens Frimenighed (1875-1881).
FoP.S.B.:	Synodens Bestyrelses Forhandlingsprotokol (1886-1912).
Pas.A.P.B.:	Protokol over afgaaende Sager Arendals Presbyteriums bestyrelse vedkommende (1877-1923).
LK:	Luthersk Kirketidende
"Mit Forhold":	Munch, Johan Storm: "Mit Forhold til Statskirken og dens Embede. En Bekjendelse. Med Anhang af Pastor Wettergreen". Horten 1875.
"Redegjørelse":	Redegjørelse for Arendals og Omegns frikirkelige Forening samt en kort Fremstilling af de Grunde, der har ledet til Dannelsen af et af Staten uafhængigt evang.-luthersk Kirkesamfund". Arendal 1877.

Register

A

Afrika	29
Ahnfeldt, Oscar	7; 10; 22
Amerika	12
Arendal	6; 13; 18; 21; 22; 23; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 36; 37; 38; 39; 41; 42; 43
Aslaksen, Severin	31; 34

B

Bakklandet	9
Bernhoft, Th. C.	9; 42
Bornholm	27
Bugge	11; 30

C

Caspari	12
---------------	----

D

d' Aubigne, J. H. Merle	10; 42
Danmark	21; 42
Diesen, Ingulf	8; 23; 24; 27; 31; 37; 41
Dietrichsen	12
Dietrichson	34

E

Eckhoff, C. M.	10; 42
Erlandsen, Johan	31; 34
Essendrop	12; 18

F

Findreng, Aslak	31; 34
Fjellstedt, Peter	7; 10
Franson, Fredrik	23; 27; 28; 37

G

Goderstad, Lars	30; 34
Grimelund	9; 13; 22
Guldberg	23; 28

H

Hansen, Edv.	32; 41
Hauge, Hans Nielsen	7
Havstad	13; 18; 23; 25; 31; 32; 34; 35; 36; 39

Hofacker, Ludwig.....	12; 32; 33; 41
Holm, A. H.....	30
Holm, N. J.....	7
Horten.....	6; 12; 15; 18; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 39; 41; 42; 43
Hundére, Herman.....	22; 25; 30; 31; 32; 33; 36
Hvistendal, Elise.....	22
Høyer, Andreas.....	9; 11; 15; 16; 17; 18; 42
Haaland.....	11

I

Israel.....	12; 26
-------------	--------

J

Jensen, H.....	36
Johnson, Gisle.....	8; 12; 22; 24

K

Kaurin.....	12
Keyser.....	12
Kierkegaard, Søren.....	8
Kragerø.....	30; 38; 41
Kristiania.....	7; 12; 18; 21; 22; 23; 24; 27; 28; 32; 34; 36; 37; 41; 42
København.....	8; 23; 27; 42

L

Lammers, Gustav Adolf.....	7; 8; 22; 24; 34
Larvik.....	13
Leipzig.....	8
Linderoth.....	10
Lund, Chr. H.....	22; 24; 25; 27; 28; 30; 31; 36; 37; 42
Luther, Martin.....	17; 34
Laache.....	22

M

Moss.....	30; 33; 36; 41; 42
Munch, Johan Storm.....	5; 6; 7; 8; 9; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 23; 25; 26; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 39; 40; 42; 43
Møhne.....	7; 22; 24
Møller, Chr.....	23; 27

N

Nielsen, Olaus.....	10
Nøhrborg.....	10
Nordstrøm.....	30; 34

P

Pedersen, Ivar.....	33
Poulsen, N.....	32; 33; 34

R

Retzius.....	10
Risør.....	23; 24; 26; 27; 30; 34; 42
Rosenius, Carl Olof.....	10; 22; 24
Rudelbach, G. A.....	8; 10; 11; 26; 41; 42

S

Schartau.....	10
Skien.....	8; 22; 24; 38
Skottland.....	10; 13; 17; 23; 33; 34; 36
Skrefsrud, Lars.....	13; 41
Sverige.....	10

T

Tallaksen, Peder.....	23; 28; 30
Tromsø.....	30
Trondheim.....	9
Tønsberg.....	22

W

Wettergreen, Paul Peter..	5; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 19; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 42; 43
Wisconsin.....	12

Z

Zululand.....	6; 22
---------------	-------